

Christoph Wulf: Az antropológia rövid összefoglalása

TÖRTÉNET, MŰVELŐDÉS, FILOZÓFIA

Ford. Körber Ágnes. *Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2007. 323 old., 2900 Ft*

Christoph Wulf német neveléstörténész és történeti antropológus immár második, magyarul megjelenő könyvében az antropológia, azaz az ember-ről szóló tudás összefoglalására vállalkozik. Ezzel saját meghatározása szerint is a lehetetlent kíséri. Az általa szerkesztett, magyarul is olvasható korábbi kötetet – megannyi XX. századi filozófiai fordulatra utalva – így vezette be: „Ezen az alapon immár nem várható el az antropológiától, hogy az ember lényegére irányuló kérdésre válaszoljon.” (Dieter Kamper – Christoph Wulf: *Antropológia az ember halála után*. Jászöveg, Bp., 1998., 13. old.). Az emberről (sem) lehet immáron koherens tudásunk – Wulf ennek ellenére kísérli meg ezúttal a biológiai, filozófiai és kulturális antropológia sokféle megközelítését közös paradigmában egyesíteni. Munkája – ami ennyiben jóval több kíván lenni egyszerű összefoglalásnál – az általa is temetett *nagy elbeszéléseket* követő újbóli narrativum-szerkesztési kísérletként is olvasható.

Wulf az emberi lét testi, mimetikus, imaginatív jellegét előtérbe állító szintézisét sajátos értelmezésben történeti antropológiának nevezi. „A történeti antropológia célja, hogy az antropológia különböző ágait tematikusan és módszertanilag egymásra vonatkoztassa, figyelembe véve historicitásukat és kulturalitásukat.” (122. old.). A meghatározás szerint tehát a történeti antropológia nem egyszerűen az *Annales*, a mentalitástörténet örököse, nem pusztán a hagyományos (társadalom)történetírás megújítója. Több mint „napjaink művelődéstörténeti kutatásainak centruma”: a szakantropológiákat integrálni hivatott, a megbomlott egészet remény szerint újrateremtő

képződmény. A jelentésmező kitágításával Wulf saját történeti kutatási területét (ami azért önmagában is meglehetősen heterogén, mint azt az általa alapított intézet, a berlini *Interdisziplinäres Zentrum für Historische Anthropologie* kutatási spektruma jelzi) a jelenkori filozófiai gondolkodás centrumában igyekszik kijelölni.

A történeti antropológia filozófiatörténeti szempontból ellentmondásokkal terhelt jelzős szerkezet. Odo Marquard szerint „történelemfilozófia és antropológia egymás ellenlábasai”. Wulf antropológiája mintha ezt az ellentétet kívánna oldani. Bár a történeti változékonyságot hangsúlyozza, kulturaképe nyitott az általánosíthatóságra: az emberi lét történetisége és időbelisége az óvatos relativista számára is lehet antropológiai konstans, miként a fenomenológiailag leírható tapasztalatiság alapszerkezete is tekinthető kulturális univerzálénak.

Alapkoncepcióját az antropológiai állítások egyetemes érvényességének megkérdőjelezése, a „normatív antropológiák” elutasítása, az úgynevezett „antropológiakritika” jellemzi. „Amikor a hagyományos antropológiák normatív jellege és összekötő ereje már nem jelent biztonságot, amikor kétségbe vonható az a feltételezés, hogy az emberi történelem az értelem és haladás jegyében alakítható, akkor kezdődnek a történeti antropológia kutatásai.” (Uo.) Ebben az interpretációban a modernitás haladáskonceptiójának kiüresedése vezetne a szinte *Zeitgeist*ként látott történeti antropológiához. De vajon elbírja-e a rárakott terhet? A perspektíva ilyen mérvű kitágítása nem veszélyezteti-e ma a leíró antropológiák termékenységét?

A kötet két nagyobb fejezetcsoportból áll: előbb a különböző szakantropológiákat tárgyalja, majd ezek egyikét – a történeti antropológiát (mely ugyanakkor, mint jeleztük, Wulfnál integráló funkciót is betölt) mutatja be meghatározó témáival. Ezt a hagyományos, diszciplináris jellegű felosztást ugyanakkor érezhetően igyekszik meghaladni, hogy az eltérő kutatási területek számára egységes keretet biztosítson. Bár ebbéli törekvését a kívánatosnál kevésbé

teszi explicitté, az egyes antropológiai területek közös medrének alapvetően a testtapasztalást tekinti. A *testiségnek* mint az emberi lét s egyben a kultúraformálás és társadalomalakítás hordozójának értelmezésére tett kísérletek kapcsolják össze a különböző forrású (biológiai, kulturális, filozófiai) embertudományokat, s azok dialogicitása teszi lehetővé új kérdések megfogalmazását az empirikus kutatásokban – vélekedik a szerző. A testközelség mögött sajátos *episztemológiai stratégia*, megalapozási igény sejlik fel. Wulf számára a testiség az integráns antropológiai tudás és a szöveg koherenciájának feltételévé lép elő.

Biológiai antropológiai összefoglalása tulajdonképpen az emberré válás folyamatának áttekintése. A *hominizáció* többdimenziós jellege, a szerszámhasználat, a vadászat, a beszéd és az utódgondozás, tágabban a genetikai, ökológiai, szociális és kulturális aspektusok kölcsönös összefüggése megelőlegezi az ember „biokulturális lényként” (Edgar Morin) való meghatározását. Az evolúció teleologikus magyarázatának elutasítása egy plauzibilisebb történelemkép, az emberi neoténia és az elhúzódo gyermekkor ténye pedig a „teremtett tökéletlenség” filozófiája előtt nyit teret. Az evolúciókutatás interpretációja tehát az állat–ember különbségek segítségével elbeszél *conditio humana* problémaköréhez, s így a filozófiai antropológiához kapcsolódik. Ugyanakkor a természettörténet ilyen mérvű beemelését érzésem szerint mégsem elsősorban a tárgy relevanciája, inkább Wulf vállalkozásának demonstratíven interdiszciplináris jellege indokolja. Ennek eredménye, hogy történetét még csak nem is Ádámnál és Évánál kezdi: hogy mit is ért antropológián, az – az evolúciós fejezetben hosszabban megidézett – prokarióták és nyálkás gombák nélkül is ugyanannyira világos lett volna.

Wulf, tán kissé túl gondoskodón is megágyazva, az evolúciókutatások után az emberi testet középpontba helyező német *filozófiai antropológiát* – nevezetesen Scheler, Plessner és Gehlen munkásságát – tárgyalja. Az egyes szerzők közötti komoly ellen-

tételekre részben utal ugyan, összességében mégis mint egymással dialógusba hozható életművek alkotóit tárgyalja őket. Az ember világra nyitottsága (Scheler); excentrikus pozícionáltsága, a testi-lelki létezés mellett a szellem világának és a „természetes műviségként” meghatározott kultúrájának a humán jelentősége (Plessner); az extrauterin fejletlenség, ösztönredukció és ösztöntöbblet, tehermentesítés, összességében az ember mint hiánylány fogalmában testet öltő koncepcióhoz (Gehlen) köthető a modern filozófiai antropológia születése. Scheler fenomenológiai megközelítésével, Gehlen természetudományos műveltségével új, nem éppen a „német idealizmus” számára bevett irányban jelöli ki az emberről folytatott filozófiai gondolkodás helyét.

Biológiai meghatározottság és meghatározatlanság együttes elismerése, az empirikus ismeretek filozófiai relevanciájának különösen Gehlennél markáns gondolata stabil hagyományoktól való eltávolodást jelent. Wulf ezzel együtt a múlt század első felének filozófiai antropológiáját összességében történelmietlennek és kulturálisan elfogultnak minősíti. Bírálattá Gehlenné az értékvezérelt állam eróziójára és a szubjektívizmus felértékelődésére vonatkozó kritikája tarthatatlanságával, vagyis a gehleni intézménykonceptió politikai áthallásaival kívánja alátámasztani. (Mint ismert, Gehlen az NSDAP tagja volt, a háború után csak kormányközeli unokatestvérének, a titkosszolgálat későbbi vezetőjének segítségével tudott álláshoz jutni a Speyeri Akadémián.) Ebből Wulf véleménye szerint az következne, hogy „alapvető okokból kudarcra ítélt [...], hogy koherens koncepciót alakítsanak ki az emberről” (70. old.). Úgy tűnik, Wulf oly módon néz szembe a német múlttal, hogy eközben a nemzetiszocializmus mellett egy csapásra a XX. századi filozófiai antropológiával is le kíván számolni.

A biologizáló német filozófiai antropológiát emellett Wulf – kevesébbé vitatható módon – viszonylag természetlenné tekinti, s e tekintetben a *történeti antropológiával* állítja szembe, amelyet néhány reprezentatív kutatási témájával szemléltet. Az *Annales*

és általában a francia történettudomány jelentékeny hatását elismerve, számba veszi a történeti demográfia, a népi kultúra, a mindennapi élet, a nemiség- és a mentalitás-történet nagyobb hatású németországi kutatásait. Kiemeli – és külön fejezetben összegzi – a *kulturális antropológia* paradigmátikus sajátosságait és dilemmáit. A történettudományt megtermékenyítő kérdéskörök közül mindenekelőtt az antropológia kultúrafogalmainak, az idegenség meg tapasztalásának és értelmezhetőségének, megfigyelés és interpretáció viszonyának problémáit emeli ki. A kurrens német etnológia hangsúlyainak megfelelően kiemelten kezeli a kulturális változások jelentőségét, a (késő)modernitás antropológiáját, miként a kulturális antropológia újabb útkereséseit és a megszővegezésnek a nyolcvanas évek óta fokozódó mértékben kibontakozó kísérleti stratégiáit is.

A kötet második felében az előző fejezetekben megalapozott *történeti antropológia témaköreiről* kapunk részletesebb áttekintést. A test antropológiáját, a „kulturális tanulás mimetikus alapjai”, a performativitás, a nyelv és a rítus antropológiája követi, a sort az imagináció, az alteritás és a halál antropológiai vonatkozásai zárják. E fejezetek többes szerepet játszanak. Egyrészt a szerző kutatóintézetében folyó történeti-filozófiai vizsgálatok, illetve a kapcsolódó, szélesebb együttműködésben zajló kutatási programok – mindenekelőtt az általa szerkesztett *Paragrana* folyóirat és a *Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie* (Beltz, Weinheim-Basel, 1997) címmel megjelentetett lexikon – tematikáját reprezentálják. Másrészt az ezekben intézményesülő kutatási hangsúlyokkal és elmélet-történeti horizont segítségével Wulf mintegy újra kívánja strukturálni antropológiai tudásunkat.

A fejezetecsoport címéhez képest tehát egyszerre több és kevesebb az, amit az olvasó kap. Kevesebb, amennyiben a mégoly szerteágazó kutatási repertoár sem jelenítheti meg a történeti antropológia egészét. A részletesség talán egy konzekvensebb tudománytörténeti jellegű tárgyalással csökkenthető lett volna – meg-

szüntethető sehogyan sem. Szintén hiányérzetet kelt a konkrét, kézzelfogható történeti tények mellőzése: paradox vonása ez a történetiséget olyannyira hangsúlyozó antropológiai műnek. Az empiriaközeli *Vom Menschen* kézikönyv nélkül a jelen kötet állításai gyakran a levegőben lógnak, kijelentései tézisszerűek.

A problémakörök ambiciózus összekapcsolása jelenti ugyanakkor azt a többletet is, amely miatt a kötet nem egyszerűen kutatási beszámoló sora. Az egyes témacsoportok szorosan illeszkednek, a szerkesztés mögöttes logikája – a testiségből levett képesség a kulturális tanulásra, egyidejűleg az egyéni alakításra, a fennálló megváltoztatására, továbbá a szintén a testben lehorgonyzott gyakorlatok, jelentésrendszerek társadalmiasulásának lehetősége – egy önálló (bár minden elemében számos előzménnyel rendelkező) kultúraelmélet igényét érzékelteti. A megtermékenyítő források között kiemelésszerű érdemes a test antropológiájának gazdag irodalma, a fenomenológiai antropológia, különösen Merleau-Ponty írásai a tapasztalás, az érzékek, a tér és az idő fenomenológiájáról, Bourdieu habitus-konceptiója és a gyakorlati cselekvés elmélete, a beszédaktus és a performativitás elméletei.

A kibontakozó, dinamikus és *testcentrikus kultúraelmélet* fenomenológiai és történeti jellegű, erőteljesen hangsúlyozza a testiség mediális, kétirányú közvetítő szerepét az egyéni és a szociális között. Az ember léttapasztalása mindenekelőtt testtapasztalás. A szubjektum feloldhatatlan testisége nem pusztán börtön, mert egyben individualitásának forrása, sőt több annál: Merleau-Ponty testfenomenológiája értelmében az interszubsztivitás lehetősége is. Az eredendő neveléstörténész szerző testiség és társadalmiság összefüggését a mimetikus tanulás szociális jelentőségével támasztja alá. A *mimézis* fogalomtörténeti rekonstrukciójából kiinduló mimézis-elméletét és a fogalom antropológiai jelentőségét két, Gunter Gebauerrel együtt írt munkájában fejtette ki részletesen (*Mimesis. Kultur – Kunst – Gesellschaft*. Rowohlt, Reinbek, 1992., ill. *Spiel. Ritual, Gesten. Mimetisches Handeln in der sozia-*

len Welt. Rowohlt, Reinbek, 1998.). E művekben a szerzők a terminus korlátozó esztétikai használata helyett a jóval szélesebb referenciájú, pedagógiai-filozófiai jelentésmező antropológiai alkalmazása mellett érvelnek.

Az enkulturációs folyamatban a példákon és utánzáson alapuló kulturális tanulást, a gyakorlati tudás megszerzésének testi-érzéki útját emelik ki. Értelmezésük szerint a mimézis a gesztuselsajátítás, a szintén gyakorlati jellegű rituális tudás megtanulásának fő módszere, de a mimézis teszi lehetővé a *performatív* viselkedést is. Wulf a performativitást illetően a bemutatás-átalakítás együttes jelentőségét hangsúlyozza, s ezzel a mimézis kreatív potenciálja mellett érvel. Mint írja, a mimézis több a pusztán utánzásnál (*imitatio*), miként azt a befogadó jelentésadó szerepét kiemelő művészeti recepció-elméletek is alátámaszthatják. Szabálykövetés és kulturális kreativitás látszólagos ellentétének „mimetikus” feloldása (Wittgenstein és Bourdieu e tekintetben talán érdemelt volna egy-egy lábjegyzetet) mellett a mimetikus folyamatoknak a társadalmi intézményesülésben játszott szerepét emeli ki. Itt kapcsolódik a legismertebb eddigi antropológiai mimézis-elmélethez, Girard-nak az erőszak fertőző természetéről és az azt megállítani hivatott szakrális bűnbak szerepéről adott értelmezéséhez. Eszerint a *ritus* egyfelől mimetikus begyakorolt gesztusok összetett struktúrája, másfelől a mimetikus krízisként értett társadalmi válságot feloldó kollektív esemény. Utóbbi szempont a társadalmi hierarchia kérdésköréhez vezet, amivel az utánzásnak – mint azt többek között Simmelől tudhatjuk – szintén szoros viszonya van.

Christoph Wulf történeti antropológiája tehát mimézis-fogalmával és a testi gyakorlatok középpontba állításával egy saját jogú kultúraelméleten nyugszik. Ebből kiindulva egy integratív, jelentős részben filozófiai relevanciájú antropológiát kíván megkonstruálni, amely számos szakantropológiai megközelítést szintetizál.

A kötetnek láthatólag nem elsődleges célja a saját eredmények és a korábbi értelmezések tiszta elhatárolása, feltehetően tehát a szélesebb

olvasóközönséget célozza meg. A magyar kiadás hátlapja is ezt a benyomást erősíti, amikor „jól érthető, ám a legújabb tudományos eredményeket is tartalmazó” kötetként aposztrofálja a művet. A szakmai közeg számára valóban érdekesebb lett volna Wulf kutatási programjainak egy kevésbé tágas horizontú, ám alaposabb prezentációja. A szélesebb közönségnek azonban érzésünk szerint – minden ellenkező szándék dacára – (in)koherencia-problémái lehetnek a szöveggel. Egyetemi hallgatóknak pedig (a könyv az OKM támogatásával, a Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Pályázat keretében jelent meg) több fejezettel alapvető értelmezési nehézségeik támadhatnak, és ez nem kizárólag a magyar oktatási rendszernek róható fel.

A befogadhatóságot legerőteljesebben a fordítás minősége, illetve a szerkesztés esetlegessége korlátozza (szerkesztő, lektor a magyar kiadásban nincs feltüntetve). A körülményes és magyartalan mondatok tömkelege, a bevett terminusoktól való indokolatlan eltérés (egy tízoldalas részt kiragadva: a „kulturális és társadalmi tudományok” egyes megközelítései kapcsán nyelvjáték helyett „nyelvi játékokról”, sűrű helyett „sűrített leírásról” olvashatunk, az etnográfus pedig „néprajzos szerzőként” fordult át a magyar változatba stb.), a sok elírás következtében a mű komoly kitartást igényel a magyar olvasótól. A kötet végén található válogatás „a témában megjelent magyar nyelvű irodalomból” esetleges, az érdemi tájékozódást alig segítheti elő – valójában csak Wulf bibliográfiai tételeinek teljes szövegű magyar fordításait tartalmazza, a gyűjteményes kötetekben megjelent írások és szemelvények már hiányoznak belőle, miként a további alapvető irodalom is.

Nem pusztán a fordítás kárhózzáttható ugyanakkor stílus és tartalom sajátos ellentmondásáért. Wulf erősen hangsúlyozza ugyan ismereteink historicitását, a megismerő reflexivitásának fontosságát, a „szinguláris” beszédmódok elutasítását, a plurális megismerési rendszerek értékeit – ez a nyitottság, lezáratlanság, reflexivitás azonban többnyire inkább deklaratív módon jelenik meg soraiban.

A szöveg cseppet sem vitára ingerlő, olvasása inkább szenvedő módon történik. Remélhetőleg a posztenciklopédikus tudás elemeit újra rendező koherenciakísérleteknek ez nem szükségszerű nyelvi vejejárója.

KOLOZSI ÁDÁM

Nigel Barley: Egy zöldfülű antropológus kalandjai

FELJEGYZÉSEK A SÁRKUNYHÓBÓL

Ford. Varró Zsuzsa. Typotex, Budapest, 2006. 215 old., 2500 Ft (Szokatlan szempontok)

Thomas Hylland Eriksen: Kis helyek – nagy témák

BEVEZETÉS
A SZOCIÁLANTROPOLÓGIÁBA

Ford. Karádi Éva, Varró Zsuzsa és a TÉK hallgatói. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006. 431 old., 3890 Ft (Társadalomtudományi könyvtár)

Írni lehet nehéz párával átítatott, némileg frusztrált aurát árasztó őszinteséggel, mint Malinowski; stílusvirtuózként lavírozva irodalom és tudományosság között, mint Lévi-Strauss; lényegre törően és elegánsan, mint Escobar; hiperplasztikusan és a metaforáktól burjánzó mondatokkal zsonglőrködve, mint Geertz; feszesen, mint Pottier; megfontoltan és a sorok mögött mélyen megbúvó tisztánlátással, mint Eriksen; vagy épp könnyedén és imponálóan pimaszul, mint Barley. Ezen utóbbi két szerző nemrég hazánkban is megjelent írásaival mintha megindult volna a „könnyed” antropológiai művek magyarra fordítása, és ha már ezt a két neves kutatót választottuk

recenzióink tárgyául, érdemes elgondolkodni, hogy mi történik, ha egy tudományt némiképp popularizáló, északi hagyományokkal rendelkező szociálintropológus találkozik össze egy „terepszűz” brit dandy kálváriába oltott fekete humorával?

Kezdjük a végén. Nigel Barley az oxfordi és a cambridge-i egyetemeken steril környezetéből kollégái unszolására Kamerunba megy, hogy megta- pasztalja a terepmunka valódi kihívását, amelynek eredménye a „zöldfülű antropológus” minden egyetemi hallgató fejében létező és eddig ki nem mondott képzete, valamint a konkrét, olykor az utazók leírásaira emlékeztető és lírába hajló, meglehetősen őszinte írásmű. Barley mindent összevetve két évet élt Kamerunban (azért e bizonytalanság, mert az afrikai bürokrácia és papírmunka jelentősen és hihetetlen módon megrövidítette munkáját), a doajók és a lassan őrlő közigazgatás között eltöltött idő lenyomatát őrző könyv igencsak megosztotta a szakmát. Mindenekelőtt talán Barley stílusa miatt, amelyben egyszerre kerestek módszertani dilettantizmust és etikai határsértést. Azonban korántsem a bulvár és a populizmus sajátos találkozásáról van szó, hanem mindinkább a tudományos – és elsősorban az antropológiai – írás fordulatának egyfajta manifesztuma a könyv, elég csak megírásának időpontjára és arra az érára gondolni, amikor a kortárs antropológia képviselői (James Clifford, Dick Cushman, George E. Marcus, George Stocking, Renato Rosaldo) épp arról folytattak heves vitákat, valójában mi az antropológiai írás tárgya, célja, célközönsége és műfaja. Ugyanakkor érdemes abba is belegondolni, ha már felmerült Geertz neve, hogy gyakran a nagy doyen sem írt másként, az általa tárgyalt komplex problémákat legfeljebb plasztikus hasonlatai próbálták némileg árnyalni. Barley műve ebből a szempontból az antropológia fonákja, amely e viták gyakorlati és „élményközeli” hozadékát mutatja meg a szó szoros és pejoratív értelmében egyaránt. Az interpretatív fordulat utáni elméletek esetében lényeges arra figyelni, hogyan feszülnek egymásnak a társadalomtudományok és az antropo-

lógia kezdeti módszertani problémái, leírás és magyarázat, leíró objektivizmus és interpretatív szubjektivizmus. Az *interpretative turn* számos klaszszikus antropológiai dilemmát eleve-nített fel: az erősödő önreflexió, az öngazolási kísérletek, a társadalomtudomány feladatainak és módszertanának folyamatos definiálása legalább annyira intenzíven folyt, mint száz évvel korábban, a XIX. század második felében. Egyrésztől problémává vált a kutató státusa és társadalmi tere, a mi-ők viszony újfajta élménye és definiálása. Másrészt erősödik a leírás tárgya és feladatai meghatározásáról folyó diskurzus: vajon egy társadalmi jelenség leírása, elhelyezése és közvetítése tudományosan releváns-e; továbbá a társadalmi jelenségeket a diskurzus, a róluk való beszéd teremti-e meg, vagy önmagukban léteznek?

Míg az antropológia mint tudomány kritikusaik szemében az antropológusok leírásai csak könyved mesék, addig a védelmezői épp az empiriára hivatkoztak igazolásukhoz. Tény, hogy a kulturális antropológia nem létezik személyes jelenlét nélkül, mint ahogy tény az is, hogy egy tudományos munkát kétségkívül meg lehet írni e nélkül is. Azonban a szubjektivizmus vádjai, mely gyakran éri e diszciplínát, nem számol azzal az evidenciával, hogy a szubjektum nem desztillálható ki a tudományos munka folyamatából, és bizonyos diszciplínák esetében ez nem is szükséges. Érvek hangoznak el pro és kontra, legyen szó hitelességről vagy a szubjektivitás terhéről, a lényeg mégis az, hogy az antropológiában a személyes ottlét a módszer elengedhetetlen része.

Barley művének hitelességét épp az a viszony alapozza meg, amelyet a szerző az antropológusi énjébe ágyazott önnön *anthropo-logosza* segítségével megteremt. Egyrészt önreflexív módon figyel meg, közvetít, interpretál; a kulturális másik pozíciójából is képes megérteni nemcsak az idegen, hanem a maga helyzetét és szerepét is (az európai és az afrikai valóság kontrasztjának felrajzolásán keresztül). Mondhatni, ez minden antropológus sikerének és tudományának alapvető követelménye. Azon-

ban amit ezen felül látni kell: a kan-ti *sapere aude* elve egy kultúra tolmácsolásában Barley esetében dominánsabb, mint a tényszerű adatköz-lés (ami azon is múlik, hogy az antropológus mennyire képes megismer-ni önnön határait, és levetni saját jellemzét annak érdekében és függvényében, hogy ki, miről, mit mond el neki).

Kérdés, hogy az effajta írásokban, ahol az adatmennyiség és a kulturális interpretáció kisebb teret kap, mint a reflektált kutatói *én* (mely szintén lényeges antropológiai tereppé vált), elsikkad-e a terep. Továbbmenve: kinek, miről és hogyan írunk, amit zárójelben kiegészíthetünk az írás helyszínével, hogy hol ír valójában az antropológus: a terepen vagy otthon; illetve hogy az antropológiai írásokban hogyan jelenik meg az *ott* és az *itt* (szójátékkal élve az *otthon* és az *itthon*) „különidejűsége” az írás, az interpretáció vagy akár a visszaemlékezés folyamán. Mindazonáltal a kérdés így is feltehető: hogyan, miről és mit akarunk olvasni? Barley nagyon finoman árnyalva és érzékletesen ír le olyan kategóriákat, mint a kapcsolati háló, a nők szerepe, a rítusok, a hierarchia stb., és figyelemre méltó az a mód, ahogyan tárgyi megfigyeléseit beépíti a szövegbe. Ezekkel a stilisztikai elemekkel mintha visszatérnénk az antropológia számára oly fontos forrásokhoz, mint az utazók beszámolóit és az útleírások, melyek megelőlegezték az antropológiai írás kialakulását. És ugyanitt találkozunk a nyolcvanas évek íráselméletével foglalkozó antropológia és a „zöldfülű”, hogy miként lehet, és egyáltalán lehetséges-e egyszerre tudományosan leírni és/vagy irodalmi módon elmesélni egy-egy történetet, munkát, kutatást, kultúrát.

Ugyanakkor mégsem érezzük azt, hogy üres kézzel távozzunk. Gondoljunk egy egyszerű esetre, amikor egy idegen országban járt ismerősünk, családtagunk stb. beszámol az ott látottakról. Hogyan tudunk meg bármit is az általa megismert világról? A válasz triviális: úgy, hogy egész egyszerűen elmeséli, vagyis a személyes élményein keresztül konstruálódik meg egy kultúra, egy város, egy valóság, egy társadalom. Ugyanezt

teszi Barley is. Számos apró jelenséget leír, amelyeket a mindennapokban tapasztalt, és amelyek sok kutató figyelmét elkerülnék (ilyen például az, hogy az adópapírban a gyerekek számára rákérdező cella alatt a következő kérdés az, hogy közülük hányan vannak életben; elgondolkodtató, hogy egy-egy ilyen apró leírt jelenségben mennyi minden rejlik erről a nagy kontinensről). Ezeket a beszédes momentumokat a hétköznapi gyakorlaton és mindennapos példákon mutatja be anélkül, hogy véget nem érő elméleti konstrukciókat gyártana, az írás szempontjából pedig szinte elrejtji a szövegbe. Ekképp a kötet jóval több személyes sirámnál az afrikai terepmunka nehézségeiről; a hétköznapi apróságokban feltárul a zöldfülű antropológus által vizsgált kultúra mélyebb rétege, melyet könnyedén, ám nagyon figyelmesen ír le. Az első olvasásra szembeötlő módszertani és stilisztikai „lazaság” azt a metodológiai praxist tükrözi, hogy gyakran a személyes és kötetlen beszélgetésekből tudunk meg a legtöbbet egy-egy kultúráról.

Barley tudománya „vidám tudomány”, melyben a kultikus antropológus elődök komikus figurákká válnak, de – mint minden „valamirevaló” antropológus – önkritikát is gyakorol (ahogy azt Nietzsche találoán megfogalmazta: „Ez itt az én házam, kertem / Nem majmoltam senki fiát / Minden mestert kinevettem / Ki nem nevette önmagát.”). Mindezzel rombolja a terepkonstrukciók felépített és lila ködbe burkolt képzetét (a terep unalmas, magányos, gyötrelmes); a terepmunka örömeinek fátyolos szemű felidézését (bármennyire romantikus képzetek tapadtak is hozzá, a munka kálvária); a kutatás folyamatának módszertani mítoszáit (nem más, mint egy embert próbáló folyamat módszeres elviselése); a befogadás és bennszülöttség hiú illúzióját (az n+1. figyelmeztetés ellenére is akad még olyan antropológus, aki hisz az effajta beilleszkedésben); az elvágyódó álmodozásokat a távoli egzotikumról (a távoli világok kevésbé élhetőek, mint az otthon); illetve az antropológus magányos polihisztor és szuperhős szerepét (aki a leírásokban soha meg nem jelenített segítők

nélkül senki, és mindenkinél gyakorlabb).

Miről szól a terep Barley szerint? Minthogy antropológiát számtalan formában lehet művelni és írni, a terepről is lehet elmés és rendkívül jól átgondolt elméleti, módszertani javaslatokat tenni. Ebben az esetben azonban mintha mindez a visszajárára fordulna: itt maga a terep beszél, és ami a lényeg, máshogy és másról mesél: a terepmunka elméletéből kimaradt tapasztalatokról. Egy-egy ilyen leírás sokkal hasznosabb gyakorlati tananyag lehet egy módszertani kézikönyvnél. Épp arról szól, amit az nem árul el: hogy a „bozótban” bármi megtörténhet; hogy a terepre a legjobban kidolgozott kutatási tervekkel sem lehet eléggé felkészülni; hogy minden terep külön univerzum, amelyben nagyon könnyű eltévedni; hogy egy-egy távoli világ kutatása egészen másfajta felkészülést és kihívást jelenthet, mint a jól megszokott saját kultúrában való vizsgálódás; és hogy hogyan (nem) lehet módszertannal és elméleti koncepciókkal magunkat felvértezni, miközben a terep nem tanult meg a kutatás tárgyává válni és akként viselkedni. És természetesen jó példa arra is, hogy antropológusként hogyan lehetséges terepet kreálni a „természetben talált” kultúrákból (már amennyire még létezik az „érintetlen” kategória), illetve mindez az antropológiai munka során hogyan rendeződik át, szerveződik írássá, kutatássá, eredményé, olvasható és írható rendszerré, s leginkább: értelmezhetővé. Innen közelítve Barley kutatásának implicit tárgya valójában a terepmunka-gyakorlat megfigyelése. Mindazonáltal tudjuk, hogy a kötet csak egy jó végjegyzet valódi és elvégzett munkájához képest, mindössze arról van szó, hogy ebben a művében átfogó kameruni kutatásából ezt rögzítette. Ugyanakkor épp ettől lett életszerű. Geertz azt írta, hogy egy antropológiai írásnak úgy kell reprezentálnia a látott valót, hogy azt más arra vetődő is úgy találja, s aki olvassa, az elhiggye a leírtakat. És bár az antropológia empirikus bázisából soha nem lehet százszázalékosan meggyőződni arról, hogy a kutató valóban ott járt (a beszámolót bárki teleírhatja

interjúidézetekkel vagy épp konstruktív elemzésekkel), a kutató nem azzal bizonyítja a „bozót” létezését, hogy az „amikor én ott voltam és ezt és ezt csináltam...” frázist ismételve, hanem azzal, hogy írása egészen átsüt tárgya valódisága.

Barley tartózkodik attól, hogy Afrikát és a bennszülötteket misztifikálja, éles kritikája rájuk is kiterjed, persze mellőz mindenfajta tiszteletlenséget, miközben nem nélkülözi a túléléshez szükséges humort. „Jó” komikusként épp a fordítottak és fonákok megmutatásával igyekszik a jelenségeket mindkét oldalról felvillantani. Önkritikája megóvja attól, hogy saját hibájába és önimádatába essen. Végül persze Barley története végkimenetelének (és későbbi folytatásának) ismeretében ez a kígyó önmaga farkába harap, mert bármennyire rombolja is a mások alkotta mítoszt, önde-konstrukcióján keresztül saját széksziszét (mint angol mítoszt) is megdönti: később visszatért a doajok közé, és bevallottan nem tudott elszakadni attól az Afrikától, melyet könyvében oly keserűen emlegetett.

Feltehető az az egyszerű kérdés, hogy a markáns elméleteken és jól strukturált írásokon edződött antropológusok számára miért is fontos, hogy egy-egy ilyen művet kézbe vegyenek? Mert szeretünk olvasni, szeretünk „másképp” olvasni, rádöbbenni, hogy mi, akik tudományunk szerint emberekkel foglalkozunk, mi is emberek vagyunk, és gyakran megfeledkezünk arról, hogy elsősorban egymással és nem tézisekkel dolgozunk. Barley másik nagy érdeme épp ez a személyesség, hiszen az utóbbi időszak antropológiai írásai-ból hiányzik maga kutató, jószerevével csak az írás és a kultúra értelmezése figyelhető meg, de azzal kevésbé szembesülünk, hogy a kutató hogyan konstruálja meg saját magát a terepen (vagy azt követően). Mondhatni, terepkonstrukciókkal találkozunk, azonban a terep által konstruált kutatókkal igen ritkán. És lássuk be, az antropológiában nagymértékben jelen van az antropológus is mint saját tudományának egyik melléksze-replője, akinek nemcsak az a feladata, hogy megmutassa, hogyan kell látni az adott kultúrát, hanem (azon túl,

hogy ő is megmutatkozik) azt is, hogy ő maga hogyan látja mindezt. Látni és láttatni nem feltétlenül ugyanaz, és épp ezekből az „elcsúszásokból” születnek a legjobb munkák. Azt nagyrészt minden antropológiai beszámoló leírja, hogyan épül fel az adott kultúra, milyen a kapcsolatrendszer, milyen a társadalmi rétegződés stb., de azt gyakran csak a kutatási naplók őrzik (vagy a hivatalos kánon hallgatja el), hogy a szerző hogyan építi fel a saját kapcsolatrendszerét, hogy munkája során milyen viszonyokat alakít ki, hol helyezkedik el, vagy hová is helyezik mindebben. Barley végül is a kulisszák mögé néz, és oda hív mindenkit, hogy az antropológia szindarabját rendezés közben, hátulról nézzük meg. Ebből a szempontból (és más aspektusból is) ez az egyik legjobban használható kézikönyv terepre készülőknek. Nem módszertani instrumentumokkal és jó tanácsokkal találkozunk, hanem konkrét és mindenki számára tanulmányos kipróbálásukkal.

Mindezen gyakorlati tapasztalatok után egy kicsit nehezebb dolgunk van, ha hasonlóképp próbálunk Eriksen felé közelíteni, aki az írás és a terep viszonyának tágabb elméleti keretét és összefoglalóját igyekszik megadni. Ami itt szembetűnik (és amivel Eriksen többi angol nyelvű művében is találkozhatunk), az nyelvezetének és stílusának egyszerűsége, mondhatnánk tankönyvszerű stílusa, ami ebben az esetben tautológia, hiszen ez a munka tankönyvnek készült. A „zöldfülű antropológus” antropológiát művel, Eriksen jelen könyvében viszont „mesél” róla.

A *Kis helyek – nagy témák* tankönyv a szociálintropológia tárgyáról és az antropológiai gondolkodásról, a társadalom és a kultúra összehasonlító tanulmányozásának kísérleteiről. Amiben kapcsolódik az előző könyvhöz, az az antropológus önreflexiója, s az abból meríthető tudás. Ugyanakkor Eriksen tágabb és elméletibb utazást kínál egy nagyobb geográfiai és kontextuális térben a világ és a szociálintropológia klasszikus témái körül. A diszciplína részterületei a társadalom és a kultúra egészére kiterjednek, s az olyasfajta kérdéseknek, amelyeket zöldfülű antro-

pológusunk részben vagy csak részlegesen érintett, Eriksen érthető összefoglalását nyújtja. A szociálintropológia és/vagy kulturális antropológia, ha röviden és nagyvonalúan, vagy inkább közérthetően (ahogy a szerző is teszi) akarjuk megfogalmazni, a társadalmi és a kulturális jelenségek, az emberi kapcsolatok és a társadalmi rendszer összefüggésrendszerét, különböző aspektusait és viszonyait igyekszik dekódolni és megmagyarázni.

A könyv felépítése lineáris, az egyszerűbb témáktól halad a bonyolultabb modellek és kérdések felé; az imént összegzett és leegyszerűsített célokat igyekszik témák szerint keretbe rendezni és megvilágítani. Hogy mindez rímeljen a könyv címére, Eriksen (és az antropológia) valóban nagy kérdéseket tesz vizsgálat tárgyává, melyeket a szerző (és az antropológusok nagy része) egy-egy szűkebb társadalmi/kulturális/politikai/gazdasági/etnikai/lokális/stb. csoporton keresztül, vagyis kisebb helyeken (nemcsak geográfiai, hanem kulturális „egységeken” belül) igyekszik megválaszolni. És bár igaz, hogy az antropológia sokáig elsősorban ezekre az eldugott, kevésbé ismert, kutatt, leírt, távoli, idegen közösségekre fókuszált, addig az utóbbi néhány évtizedben a „kis helyek” a módszertani és tárgyi explózió során jócskán kitértek, a „nagy témák” pedig egyre speciálisabbá váltak, vagy rész-témákká, újfajta problémákká morzsolódtak. Mindentől függetlenül a klasszikus szociálintropológia egyfelől ragaszkodik ezen toposzok vizsgálatához, öröközöld témáihoz (mint például a rokonság, a csere, a termelés, a hagyományok vizsgálata), míg a fenti folyamatok eredményeiként megjelenő új problémák vizsgálatát a kulturális antropológia karolta fel. Az olyan témák azonban, mint az etnicitás, a helyi (vagy inkább lokális) szerveződések vagy a nacionalizmus, kétértelműen újabb és aktuálisabb kérdéseket tettek fel a szociálintropológiának. Másfelől az imént felsorolt részterületek (rokonság, csere stb.) jelentősége bizonyos harmadik világbeli népcsoportok vizsgálata esetén kvázi evidenciának tűnik, azonban ha ugyanezen földrajzi egység „egyéb”

társadalmi/politikai/vallási kérdéseire gondolunk (polgárháborúk, népi-irtás, éhínség, fejlesztés, modernizáció stb.), fel kell tenni a kérdést, hogy valóban szükséges-e ragaszkodni a klasszikus szociálintropológia doktrínáihoz, vagy esetleg az antropológiának ezen kurrens problémák felé kellene fordulnia (akár alkalmazott kutatásokkal is, mint ahogy azt több kortárs antropológus is vallja, köztük a legismertebb Arturo Escobar, Ferrado Gary, Raymond A. Firth, David W. McCurdy, Johan Pottier, John Van Willigen, Katy Gardner, David Lewis, Erve Chambers, Ioan Myrddil Lewis). A kérdésre természetesen azt az alternatív választ lehet adni, hogy mindegyik a kulturális antropológia létrehozta az alkalmazott, avagy akcióantropológiát, ennek a vitának részletei azonban túl messzire vinnének.

A szociálintropológiánál és kötetünkönél maradva, Eriksen a rövid bevezető után végigfut a már részben említett a témákon. Mindegyikben felbukkan az antropológia egyik meghatározó dilemmájaként két látszólag egymásnak feszülő, azonban mindinkább egymást kiegészíteni látszó megközelítés: az univerzalizmus és a relativizmus, a hasonlóság és a különbözőség, a változatosság és az állandóság, az egyetemes és az egyedi problémája. Míg az antropológus-társadalom egyik fele az egyik, úgy a másik térfél a másik álláspont mellett sorakoztat fel személyes (és tudományos) meggyőződése szerint megdönthetetlennek tetsző érveket, közben pedig mintha elfelejtenénk, hogy ennek is egy szintén antropológiai probléma a magva: a legyőzhetetlennek tűnő etnocentrizmus, melyet a kulturális relativizmus premisszája igyekszik (de csak igyekszik) orvosolni.

Az Eriksen által vázolt témákat hosszan lehetne tárgyalni, mindenestre legalább felsorolásszerűen szükséges megemlítenünk. A kötet elején rövid összefoglalót ad az antropológia történetéről és a terepmunka lényegéről, módszereiről, fontosságáról. Ezután következnek a módszeresen felvázolt szociálintropológiai témák: a társas személy, a helyi szerveződés, az egyén, a rokonság,

a házasság, a nem és a kor, a hierarchiák, a politika, a termelés, a cse-re, a vallás, a gondolkodásmódok, a hagyomány, az etnicitás, az identitás-politikák, valamint a lokális és a globális összefüggésrendszerei. Mindezekről igyekszik egyszerű és könnyen befogadható összefoglalókat nyújtani, melyeket az egyes témákban említett fontosabb szerzők és művek tablóyszerű beillesztésével, bő irodalomjegyzékkel, ajánlott olvasmányok listájával, valamint lényeges idézetekkel és kiemelt gondolatokkal lát el.

A kötet végén Erikson is felteszi azt az aktuális kérdést, hogy mi is a szociálintropológia célja és küldetése azon túl, hogy szociálintropológusként valaki nyugodt, akadémiai körökben elismert személyes és tudományos karriert próbál felépíteni. A komparatív munka nagyrészt annak az egyszerű és majdhogynem triviális igazságnak a belátására invitál, hogy a világ változatos, és megértése, érthetősége relatív; és hogy ennek a közhelyszerű, a mindennapi életben és a nagyobb társadalmi konfliktusokban elfeledett ténynek a megértésében és közvetítésében az olyan tudományoknak, mint az antropológia, igenis van relevanciájuk. Segíthet eligazodni az interpretáció útvesztőjében. Ahelyett, hogy a kulturális relativizmus morálfilozófiáját próbálnánk belőle gyártani, lényegesebb az alkalmazható tudásfelülete. Mindez persze nem apológia, ellenkezőleg: tudjuk, hogy az antropológia mint tudományos diszciplína maga is számos problémával küzd, s ennek nyomán olykor adekvát magyarázatok és válaszok helyett mindössze a kérdésekhez jutunk közelebb. Az viszont elengedhetetlen, hogy a helyes válaszokat egy jól feltett kérdés előzze meg.

Mindkét kötetről elmondható, hogy a maga módján jó tankönyvül szolgál, külön-külön eklatáns és rendkívül tanulságos példái az antropológia egy-egy iránzatának, vagyis az átfogóbb teoretikus kategóriákban gondolkodó elméletnek és az azt olykor annuláló gyakorlati munkának.

Kovács Imre (szerk.): Vidékiek és városiak

A TUDÁS- ÉS IMÁZSHASZNÁLAT
HATÁSAI A VIDÉKI MAGYARORSZÁGON

*L'Harmattan – MTA PTI, 2007. 157
old., 1900 Ft*

Kovács Imre (szerk.): Vidék- és falukép a változó időben

*Argumentum – MTA PTI, 2007. 304
old., 3800 Ft*

A Kovács Imre által vezetett, főként szociológusokból álló MTA PTI kutatócsoport két újabb kötete közül az egyik – *A tudás és imázs-használat hatásai a vidéki Magyarországon* című tanulmánygyűjtemény – előszavában nagy várakozásokat ébreszt az olvasóban, konkrétan „egy kisebbfajta fordulatot ígér a vidékkel foglalkozó tudományok témaválasztásában”, hiszen a strukturális változások elmélyült elemzése helyett a vidékről szóló tudásnak és képzeteknek a feltárását tűzi célul. Ebből az előszóból tudjuk meg azt is, hogy a másik kötet – *Vidék- és falukép a változó időben* – ennek párdarabja, hiszen ugyanannak a kutatómunkának, kutatási paradigmának – ha úgy tetszik, projektnek – a végterméke. Az előszóból az is kiderül, hogy a szerzőket különösen a vidékiek önképe érdekli, pontosabban az, „hogy a döntően városokban létrehozott, külső vidéképeknek milyen a hatása a vidéken élők vidéktudatára” (7. old.). A címben szereplő „tudás” is megjelenik az előszóban, mely arról tájékoztat, hogy a tudás mint ismeret- és hatalomforrás a vidék verbális alárendelésének eszköze, de egyúttal a fejlesztési forrásokért folyó harc fon-

tos fegyvere is. „Társadalmi tőke és a tulajdon egyik formája.” (Ezen – a 8. oldalon található – idézethez Bourdieu talán csak annyit fűzött volna hozzá, hogy a kulturális tőke a tranzakciós költségek függvényében konvertálható vagy sem társadalmi vagy épp gazdasági tőkévé.)

Csupán az előszóból nyilván nem mondható adekvát ítélet a tanulmánykötet egészéről, ám elolvasása után mégis célszerűnek látszik kiragadni ezeket az állításokat, ugyanis jól szemléltetik a szövegfolyam néhány alapvető problémáját. Először: a szerzők egyik könyvben sem kötik az orunkra, hogy tulajdonképpen mit értenek a „vidéken”, ahol például a társadalmi nemek megjelenése annyira sajátosan más volna. Másodszor: nem bizonyított, ám megalapozó hipotézisként szerepel, hogy a média által közvetített – kizárólagosan a városban létrehozott – vidéképek alárendelő módon befolyásolják a „vidékiek vidéktudását”. Harmadszor: a tudásszociológiai megalapozottság és a reprezentációk fogalmi tisztázása nem nélkülözhető egy imázs- és tudáshasználattal foglalkozó könyvben.

A szerzőcsoport tagjai több nagyszabású nemzetközi (RURBAN, CORASON) és hazai (Vidék 2005) empirikus vizsgálatuk néhány eredményét összegzik a tanulmánykötetben, feltehetően azzal a szándékkal, hogy a vidékről olyan állításokat fogalmazzanak meg, amelyek nem csupán a magyar, hanem az európai ruralitásra nézve is általánosíthatók. Téziseiket, kiinduló hipotéziseiket a nemzetközi *rural studies* irodalmára támaszkodva fogalmazzák meg, kutatásaikat több európai ország szakembereivel összhangban, az összehasonlíthatóság kritériumainak eleget téve végzik. A tanulmánykötet legnagyobb érdeme éppen az, hogy bepillantást enged a diszciplína aktuális kutatási gyakorlatába, paradigmáiba és elméleti alapvetéseibe. A szerkesztő és a szerzők közül néhányan több külföldi publikációval büszkélkedhetnek, egyértelműen rajta vannak a vidékkel foglalkozó tudományok európai térképén, köszönhetően a közös munkahely – MTA PTI – összecsiszoló hatásának és infrastruktúrájának.

A vidékszociológia felé fordulás előzménye a két háború közti népi szociográfia bősége, ám elméletileg sokszor megalapozatlan és kevésbé általánosítható öröksége, valamint a múlt század hetvenes éveitől kezdődően virágzó faluszociológia, melynek válságát és kritikai erejének hanyatlását Juhász Pál ekképpen foglalta össze: „Nincs olyan, hogy »a« falu, hanem nagyon sokféle falu van, és ahogy haladunk előre az időben, egy olyan történelmi folyamatba ütközünk bele, amely talán el is sodorja a faluszociológia tárgyát, mert talán nincs is falu. Nincs falu mint sajátos, a többitől elválasztható kulturális és gazdasági képződmény. [...] a falu ma számunkra lakóhely.” (Juhász Pál: Mert az ember olyan állat... In: *Múltunk jelene. Szabadelvűek a népi kultúráról*. T-Twins, Bp., 1993. 131. old.) Kováchék faluról alkotott elképzelése ezzel épp ellentétesen a néprajzos – azaz a kötet szerzőit érdeklő kulturális jelenségeket kutató – Nagy Olgához hasonlatos: „Azt a gondolkodásmódot akarjuk tetten érni, amely a falun belüli tagoltságok ellenére is kialakulhat. Bizonyos megszorításokkal tehát beszélhetünk egységes paraszti világrépről és gondolkodásról.” (*A törvény szorításában: Paraszti értékrend és magatartásformák*. Gondolat, Bp., 1989.) Paraszti világrépről beszél, mivel a falusi kultúra számos gyökérszállal kapcsolódik a paraszti hagyományokhoz, és jól érzékelteti azt a feltételezést, hogy a falusi területek kulturálisan valamilyen módon közelíthetők egymáshoz és eltérnek a városi régióktól. Ennek a fogalmi problémának a feloldásaként is értelmezhetjük a falu helyett a vidék – mint nem városi terület – felé forduló tudományos érdeklődést, mely fordulat hátterében ugyanakkor felfedezhetjük a fejlesztési politikák kategorizálási gyakorlatához való igazodás vágyát: vagyis hogy a vidék az, ami a vidékfejlesztés tárgya. Tehát nincs olyan, hogy „a” falu, viszont van olyan, hogy „a” vidék, hiszen ha autóba pattanva kifelé hajtunk a fővárosból, előbb-utóbb észreveszünk, hogy megváltozott körülöttünk valami. Ez volna a vidék – kérdezzük álmélkodva, amikor megpillantjuk a Balatont vagy éppen a Mátrát. (Ezek-

hez a földrajzi helyekhez még visszatérünk.)

A vidékkel kapcsolatos definíciók vitákat persze jól látja és érzékletesen mutatja be a tanulmánykötetben például Megyesi Boldizsár és Csurgó Bernadett – *A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei*, illetve a *Képek és képzetek a mai magyar vidékről* című munkákban –, az antológiában pedig Kiss László szemeztet – a *Vidék meghatározási viták az ezredfordulón* című fejezetben – a diskurzusban elfoglalt álláspontok között. Ez utóbbi szöveghelyen olvashatjuk Kovács Teréztől: „Az EU-s brüsszeli bürokrata nyelvezetű »rural«-t sajátos magyar–angol fordításban, azaz bükkfanyelvi angolsággal »vidék«-re titulálták, és időközben ez teljesen elterjedt a szakirodalomban, a politikában és a sajtóban. A szó igazi értelmében a »rural« falusit jelent. A »rural areas« alatt falusi térségeket kell érteni.” (*Vidék- és falukép a változó időben*, 236. old.) Tehát a szerzők tisztában vannak a vidék fogalmának problematikus mivoltával, ám a két kötet egyikében sem fejtik ki a maguk álláspontját, vagyis hogy szerintük mi a vidék, és – mint látni fogjuk – ez az empirikus vizsgálatra is rányomta bélyegét.

A tanulmánykötet (*Vidékiek és városiak*) két részre oszlik – *Vidék-imázsok a magyar társadalomban és Tudáshasználat a vidékfejlesztésben*. Az első blokk írásai közül Megyesi Boldizsár cikkét (27–45. old.) ragadom ki mint amely egyrészt kellőképp kidolgozott formában tárgyalja a vidékkel kapcsolatos attitűdöket, másrészt segítségével jól szemléltethető a könyv néhány általános jellegzetessége, például az empirikus kutatás előfeltevései, hipotézisei, valamint az eredmények értelmezésének gyakorlata.

Megyesi a szakirodalmat áttekintve ismerteti a Csité András által idézett Ray Pahl elgondolását, aki az elsők között vitatta a vidék idilli mivoltát, mondván, hogy a vidéki és városi helyi társadalmak szerveződése között nem húzható éles határvonal. Megyesi bemutatja a vidéket mutatószámokkal – a népsűrűséggel, az őstermelők arányával – meghatározó vidékfejlesztői attitűdöt, mely-

re példaként Kovács Teréz tipológiáját hozza föl, majd idézi Cloke-ot, aki szerint a vidék a városi tér egy típusa, lévén a városhoz való viszonyában értelmezhető kategória. A szerző a leginkább Marc Mormont elgondolására támaszkodik, aki szerint a vidékről szóló – alapvetően városi eredetű – diskurzusok és reprezentációk összessége határozza meg a vidék fogalmát, amely azután egyaránt hatást gyakorol a vidék fizikai és társadalmi valóságára, tehát ezeknek a képzeteknek a vizsgálata vezethet el bennünket a vidék adekvát definíciójához. A kutatás itt megfogalmazott célja, hogy feltárja, a „médiában és a közbeszédben megjelenő vidék reprezentáció miként bukkan fel a társadalom különböző csoportjaiban”. (29. old. Pár sorral lejjebb már finomít a szerző és csupán arra kíváncsi, milyen attitűdök, gondolatok kapcsolódnak a vidékhez.)

A következő alfejezet, továbbra is a szakirodalomra támaszkodva, felvázolja a vidékre irányuló attitűdök néhány lehetséges halmazát, például a hollandiai közbeszédet elemző Frouws által elkülönített három diskurzustípust: a vidéket a mezőgazdasággal azonosítót, a haszonelvűt – melynek értelmében a vidék elsősorban fejletlen, gazdaságilag elmaradott régió – és a hedonistát – mely a vidék kulturális és természeti gazdagságát hangsúlyozza. Megyesi ismerteti a Kovách által rekonstruált dualista attitűdcsoportokat, vagyis a vidéki idillt, illetve a vidék elmaradottságát hangsúlyozókat, valamint a Csurgó Bernadett által megkülönböztetett problémacentrikus és élményorientált vidékképet. Ezt követően alkotja meg a saját tipológiáját, mely a vidékkel kapcsolatos képzeteket három csoportba rendezi: „a vidéket a mezőgazdasággal azonosító gondolatok, a vidéket a természettel és a hagyományokkal azonosító gondolatok és a vidéket a különböző társadalmi, gazdasági problémákkal összekötő vélemények”. (31. old.)

Ezután a Vidék 2005 vizsgálat (N = 1000) adatsorainak faktorelemzése következik, s megtudhatjuk, hogy „a válaszok alapján nem bontakozott ki a vidékkel kapcsolatos véleményeknek a kutatói hipotézishez hasonló struk-

túrája” (33. old.), tehát a magyar lakosság a vidékhez való viszonyt tekintve nem csoportosítható a fenti módon. Na de akkor hogyan? – teszi fel a kérdést Megyesi, s újra kiveti hálóját az adattengerre: a kevésbé kikristályosodott attitűdök azonosítására indexeket alkot. Az első „indexen a magas értéket elérők egyetértene azzal a gondolattal, hogy a vidéken élők alapvetően mezőgazdaságban dolgoznak, vidéken folyik az élelmiszer-termelés”. (33. old.) A válaszadók körében egyetértés mutatkozik, hiszen többségükre ugyanúgy jellemző ez az attitűd, mint azok a szintén széles körben elfogadott képzetek, amelyek a vidéket idilli helyként – a nemzeti kultúra a falvakban maradt meg, a környezet érintetlenebb stb. – azonosítják. A harmadik index a vidék depriváltságát, diszkurzív alárendelését – vagyis a vidéki életkörülményeket rosszabbnak, a vidékieket kevésbé nyitottnak érzékelőket – mutatja, „ám ez az attitűd a válaszadók többségére nem jellemző” (33. old.). Végül a negyedik index a vidékfejlesztés szükségességét firtató kérdéseket összegzi, és „mint az előző három index esetén, a válaszadók nagyobbik része itt is egyetért a feltett kérdésekkel” (uo.). Ez az állítás ellentmondani látszik az eredeti szövegben is csak négy sorral följebb található, általam is idézett megállapításnak. Ám az olvasó zavarodottságát nem csupán az ilyen apró hibák erősítik, hanem például az is, hogy ily gyötrelmes módon vergődünk közelebb olyan igazságokhoz, mint például az, hogy az emberek többsége szerint a vidék – a rétek, ahol az a sok sárga virág van? – a mezőgazdasági termelés színhelye, vagy hogy a vidékfejlesztés szükségessége széles körben elfogadott. Nos, miután megállapította a szerző, hogy ezek a vidékkel kapcsolatos attitűdök általánosan elterjedtek, részletesen bemutatja őket, mégpedig a másik könyv – az antológia – segítségével.

Az olvasó türelmét kérve megszakitom Megyesi tanulmányának ismeretét, és röviden bemutatom a *Vidék- és falukép a változó időben* című könyvet. Albumszerűen szerkesztett kiadvány: a jó minőségű papíron szelődően elhelyezett szövegek és képek,

melyek a vidékimázsok megjelenítésére hivatottak. Az imázs nemzetközi szakirodalmi segítséggel meghatározott fogalma a „széles körben hozzáférhető, elfogadott és használt képzeteket” fogja át. Van itt minden, a dualizmus korától a Kádár-rendszerig, a Néprajzi Múzeum kiállításainak felsorolásától a tévéműsorok szövegeinek gépelt változatáig, 150 év imázstermelése 12 tematikus fejezetben. A szerkesztők a fejezet előtti egy-két oldalas bevezetőtől eltekintve nem zaklatják az olvasót értelmezésekkel. Ars poeticájuk: „A szövegekhez és képekhez nem fűztünk megjegyzéseket, magyarázatokat és elemzéseket, mert úgy gondoljuk, hogy a kiválasztott részletek önmagukért beszélnek. A válogatás [...] a sokszálú összefüggések felfedezését az olvasóra bízta”, akit „interaktív olvasásra és tanulmányozásra szeretne ösztönözni” (10. old.). A kötet valóban nagyon érdekes forrásmunka lehet „a történelem, a posztmodern kulturális folyamatok iránt érdeklődők, a médiaszakértők és a vidékfejlesztés szereplői számára” (uo.), viszont társadalomtudományi vonatkozása kimerül abban, hogy szerkesztői szociológusok és történészek. Sem az idézetek összegyűjtésének módszerét nem ismerjük meg, sem az eredmények elméleti keretbe illesztése nem történik meg, így lehetetlen vitatni a szerkesztési elveket, a nem létező értelmezéseket. Ez a kilenc szerző által „többéves munkával összegyűjtött” anyag, amely *szertűnk* jól jellemzi a vidékről alkotott képzeteket, nem igazodik semmiféle tudományos kritériumhoz. Nekem nagyon tetszetek a *XX. századi miniszterelnökök programbeszédei* és a *Parlamenti viták a rendszerváltás után* című fejezetek, hiszen általában ritkán olvasom az országgyűlési jegyzőkönyveket. Találónak éreztem a vidéki turizmust az utazási kiállítás szórólappjai alapján bemutató részt is. (Milyen is lehetne e szövegfolyam értékelése, ha nem szubjektív?) Elképzelhető, hogy ezt a minőségi könyvet a nagyközönség számára összeállító szociológusoknak mindössze ennyi mondanójuk volna: „Itt van ezer darab puzzle, rakj össze belőle egy képet”? Vagy e szabadelvű megfontolás mögött inkább az a fel-

ismerés húzódik, hogy nagyon nehéz konkrét és általánosítható megállapításokat tenni a magyar – magyarországi? – vidékreprezentációk összességéről? Kénytelenek vagyunk e könyv esetében is az előszóhoz mint az értelmezés utolsó kulcsához folyamodni, ahol talán akad olyan állítás, amelyet a kötet szemelvényei igazolni kívánnak. Lássuk csak: „A turista olyan helyen akar pihenni és rekreálódni, amelyet a képernyőn és a hirdetésekben vonzónak talált.” „Transznacionális és globális vidékidillek születnek az élelmiszer-termelés és -kereskedelem érdekei szerint is.” (8. old. – Itt a zabpelyreklámokra asszociálhatunk.) Nem, ezek nem jók, hiszen e szentenciákat ugyanolyan nehéz cáfolni, mint bizonyítani, el kell fogadnunk, hogy ezek a vidékszociológia alapvetései. De van itt más is. Kovách Imre bevezetőjében ezt írja: „Az irodalom, a film, a szépművészetek és a társadalomtudományok vidékimázs-formálásban betöltött szerepét a modernebb technikákkal rendelkező médiák, mindelelőtt a televízió vette át. A realista, dokumentarista közelítésű, inkább pozitív vidékép negatívvá változott. A rurális javarészt negatív tartalommal jelenik meg.” (9. old.) Ez a képzet a szerzőben nyilván a szakirodalom és a saját empirikus kutatásai alapján formálódott, lapozunk hát az antológia Hack József és Kiss László által szerkesztett fejezetéhez, melynek címe: *A médiák faluképe*. (277–304. old.) Az első alfejezetben a szerkesztők az m1, a Duna Tv és az RTL Klub műsoraiból szemezgettek néhány mondatot, ezután a nyomtatott sajtóból – *Magyar Fórum*, *Magyar Hírlap*, *Szabad Föld*, *Magyar Nemzet*, *Népszabadság* – idéztek hosszabb cikkrészleteket, majd ismét a „televízióból” – a csatorna megjelölése nélkül. (Most lépünk túl azon, hogy a tévéműsorhoz eléggé hangsúlyosan hozzátartozik a kép is.) Elkezdtem csoportosítani a szövegeket aszerint, hogy a vidékről festett képük pozitív, negatív, esetleg semleges-e. Az első alfejezet 19 darab idézete közül 11 pozitív, 2 semleges és csupán 6 volt negatív. Az újságcikkek vidéképe sokkal árnyaltabb, feltéve hogy elfogadjuk a szerkesztők azon állás-

pontját, hogy az adott idézet – például a *Magyar Fórum* munkatársának zsörtölődése a nemzeti vagyoni kiárusítása miatt és felszólítása a „meggyötört magyar föld” megtartására – a vidékre vonatkozik. Itt 6 újságcikk-részlet inkább negatív, 12 pozitív és 3 semleges volt, a „Tv összes” alfejezetben pedig 13 egyértelműen pozitív, 3 semleges és 2 negatív tartalmút találtam – már amennyiben a *Szesélyes Évszakok* öregasszonya pejoratív képet fest a vidékről. Tehát a média itt bemutatott vidéképe 36/15 arányban inkább pozitív, amitől persze az összes magyar csatorna összes műsorában még mindig több lehet a negatív vidékép, de ha a szerkesztő a bevezetőben állít valamit, akkor azért ügyelnie kellett volna arra, hogy az összhangban legyen a könyv tartalmával. Itt jegyzem meg, hogy a médiakutatók között nincs konszenzus arra vonatkozóan, hogy a különböző televíziós tartalmak hogyan hatnak – már ha egyáltalán – az attitűdökre és kulturális gyakorlatokra, ráadásul a kilencvenes évek óta egyre hangsúlyosabb a befogadók aktív jelentésalkotó szerepe, performatív médiafogyasztása. Természetesen nem volna lehetetlen egy konkrét tévéműsor vidékképet átkurátusan rekonstruálni, majd a műsor tényleges nézőire gyakorolt hatásait feltárva, empirikusan alátámasztott állításokat megfogalmazni.

Most térjünk vissza Megyesi elemzéséhez, aki az antológiából merítve illusztrálja az általa megalkotott indexeket, a „vidéket a mezőgazdasággal azonosítót” például Széll Kálmán egyik beszédéből kiragadott részlettel: „Hazánk elsősorban földműves ország. Egyenesen a közjólét kérdése az, hogy Magyarországon a földművelés ügye hogyan áll.” (34. old.) Véleményem szerint itt nem pusztán a vidéket – hiszen ez a szó el sem hangzik –, hanem az egész országot azonosítja Széll a mezőgazdasággal. Az ezt követő, Tisza Istvántól származó idézet szintén az ipar és a mezőgazdaság komplementaritását hangsúlyozza, és csupán a harmadik – Gögl Árpád beszéde – kapcsolja össze a mezőgazdaságot a falvak életével. Érthetetlen, miért épp olyan idézeteket választ ki a szerző, ame-

lyek nem támasztják alá mondandóját. Aztán egy huszárvágással megálapítja, hogy ez az attitűd jellemzően a mezőgazdasági támogatások bújtatott formájának tekinti a vidékfejlesztést, ami ugyan lehetséges, ámde nem bizonyított, és a gondolat forrása sincs feltüntetve. A többi index bemutatása során hasonló hibákkal találkozunk.

Ebben a cikkben is felbukkan a feljebb már bemutatott állítás, azaz hogy a konfliktusokkal terhelt vidék képe inkább a médiában jelenik meg. Hammer Ferenc a Fókusz szegénységképet elemezve (*Közbeszéd és társadalmi igazságosság: a Fókusz szegénységábrázolásának értelmezése*. Gondolat, Bp., 2006.) bizonyította be, hogy a depriváltság mindig egyéni teljesítményként tűnik föl a műsorban. Az antológiában található RTL-idézetek is ezt támasztják alá: „A furcsa jelenet egyik főszereplője a R-i polgármester, aki pisztolyt rántott elő a hivatal kellős közepén.” Ha a polgármester, mondjuk, egy kerületi önkormányzat munkatársa lett volna, akkor a fővárosról negatív képet festő jelenetként azonosítanánk?

Eztán a szerző elejtett megjegyzéséből értesülünk arról, hogy a Vidék 2005 vizsgálat mellőzte azokat a kérdéseket, amelyek azt firtatták volna, a megkérdezettek mit is értenek a vidék fogalmán, mit tekintenek vidéki térnek. Kár, hiszen a vidékkel kapcsolatos képzetek feltárását épp azzal kellett volna kezdeni, hogy magának a fogalomnak milyen jelentéskészletet tulajdonítanak. E nélkül ugyanis a vizsgálat nem több egy sokértelmű köznyelvi kifejezés körül lejtett termékenységi táncnál. Később kiderül, hogy arra sem kérdeztek rá, hogy az illető magát vidékinek tartja-e. („Feltehető, hogy a falvak, tanyák lakói önmagukat vidékiként határozzák meg.” 36. old.) Mivel a kötet több tanulmánya is erre a vizsgálatra támaszkodik, ezek a hibák ott is előfordulnak. Például Kovách Imre és Kelemen Eszter cikkében – *A magyar felnőtt lakosság agrárérzettsége – az agrárérzettséget konstruáló változók közül szintén kihagyták az önbesorolás lehetőségét, de legalábbis nem említették a szövegben. A kérdésekre adott válaszaim alapján magam nem*

volnék agrárérzetű, hiszen nem termelek zöldegeket, a szüleim nem a mezőgazdaságban dolgoznak, nincs földem, ám a falusi nagyszüleimnél megtanultam megfejni a kecskéket, és bensőséges a viszonyom az agráriumhoz, vagy inkább a vidékhez, egészen pontosan egy konkrét faluhoz. Ennek a vizsgálati formának – vagyis komplex véleménystruktúra kérdőív felmérésének – gyengeségeire a kötet több szerzője is reflektált, a cikke végén Megyesi is. De előtte még megjegyzi: „A négy attitűdöt elemelve megállapíthatjuk, hogy nincs, vagy ha van is, igen gyenge az összefüggés a fontos demográfiai változók és a vidékkel kapcsolatos attitűdök között.” (36. old.) Sok hűhó semmiért, mondhatnánk, ha nem lennének tisztában azzal, hogy a nullhipotézis elvetése is bővíti a társadalomról szóló tudást. Kovách az előszóban például ezt a következtetést vonja le abból a tényből, hogy a vidékiek és a városiak vidékképe nem különbözik jelentősen: „Ennek a legvalószínűbb kettős magyarázata, hogy a »külső« vidékképek az eredményes médiaközvetítés és kulturális alárendelés következtében szinte ellenállás nélkül mentek át a vidékiek tudatába, és hogy a városi társadalmak telve vannak félig-meddig vidéki kötődésű bevándorlókkal.” (8. old.) Talán egyetérthetünk abban, hogy ez igen kreatív elképzelés, hiszen messzemenő következtetéseket von le abból, hogy szinte mindenki elfogadja az olyan közhelyeket, mint az, hogy a vidék az élelmiszer-termelés színhelye. (Ha a vidékről alkotott képzetek szignifikáns különbségeit akarjuk regisztrálni, talán érdemes volna a Megyesi által bemutatott Friedman-féle agrárius fundamentalizmus és demokratikus kapitalizmus oppozíció alapul venni, és bevonnai a pártpreferenciákat is a vizsgálatba.)

Megyesi Boldizsár tanulmányát nem azért választottam ki, mert ez az állatorvosi ló, melyen a kötet összes hibáját illusztrálni lehet, éppen ellenkezőleg, ez a színvonalasabb munkák egyike, melynek szerzője becsületesen bemutatja az empirikus adatok elemzésének fázisait, lehetővé téve a hibák rekonstruálását és az övétől eltérő következtetéseket. Ugyanakkor az olvasó megismerkedhetett a kuta-

tócsoport koncepciójának hiányosságaival, az ökológiai tévkövetkeztetések néhány fajtájával és a nemzetközi irodalom megállapításait a magyar társadalomra ráerőszakoló gyakorlat, valamint a téma definiálásának pontatlanságaival. Mindez bonyolult, ellentmondásokkal terhes gondolatmeneteket és közhelyszerű vagy pedig erősen vitatható, ámde „kreatív” megállapításokat eredményezett. Az alábbiakban röviden felhívom a figyelmet e hiányosságok némelyikére.

Csurgó Bernadett tanulmányában – *Képek és képzetek a mai magyar vidékről* – azt elemzte, hogy a válaszadók szerint mennyire jellemzik a vidéket az olyan tipikusnak tekinthető imázslemek, mint a természeti táj, a Balaton vagy a hegyvidék. (Képzeljünk el egy ilyen kérdést: mennyire jellemzi ön szerint a magyar vidéket a Balaton?) A vizsgálni kívánt jelenségek rossz konceptualizációjához ez esetben hozzájárult, hogy mivel a felmérést végzők nem határozták meg, mit értenek „vidéken”, a kérdezettek a vidék szinonimájára, a tájra éppúgy asszociálhattak. A szerző Megyesitől eltérő meghatározást nyújt arra, ki tekinthető vidékinek: „a közgondolkodás hagyományosan a kisvárosok és falvak lakóit tekinti vidékinek” (61. old.) – tehát nem csupán a falusi, tanyasi lakosokat. Azaz már a kötet két szerzője számára sem ugyanazt jelenti a „vidéki”, de azért a vidéképek univerzalizmusáról értekeznek. Csurgó ezt követően a különböző lakóháztípusok és a vidékfogalom társításának statisztikáját vetette össze a demográfiai adatokkal, ám nem hivatkozott Tamáska kiváló cikkére (Tamáska Máté: Hagyományos és modern falusi lakóházak örökségszociológiai vizsgálata. *Szociológiai Szemle*, 2006. 4. szám). Az a benyomás alakulhat ki bennünk, hogy a hazai empirikus kutatások eredményei kevésbé hangsúlyosan jelennek meg a kötetben, inkább a nemzetközi szakirodalom megállapításainak hazai tesztelése, semmint a honi vidékkutatás eredményeinek az értelmezése és összegzése. Pedig számtalan remek – igaz, nem kizárólag makroszintű – elemzést olvashatunk a magyar falukutatók tollából, például a Kovács Teréz szerkesztette terje-

delmes tanulmánykötetben (*VI. falukonferencia. A vidéki Magyarország az EU csatlakozás tükrében*. MTA Regionális Kutatások Központja, Bp., 2003.) és más művekben (Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós: *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA, Bp., 2005.). Ezekből tájékozódhatunk a „társadalmi nemek sajátos vidéki megjelenéséről vagy a tanyák, falvak, kisvárosok kulturális folyamatairól, a helyi közösségeket individualizáló vagy újratevő hatásokról, a globalizáció és a városi fogyasztói igények kihívásairól”, mely kérdéskörökről e kötet szerkesztője szerint „nagyon keveset tudunk” (7. old.).

Csurgó Bernadett viszont kimutatja, hogy „a városiak és vidékiek vidékképzetében mindössze a Balaton megítélésében van eltérés: a városiak vidékképzetében a Balaton szerepe jelentősebb” (62. old.). Még számtalan egyéb dolgot is „kimutatott”, ám ezeket empirikus adatokkal nem igazolta.

A könyv második felét – *Tudáshasználat a vidékfejlesztésben* – is hasonló problémák jellemzik: a tanulmányok tudásszociológiai megalapozottsága kérdéses, nem definiálják, mit értenek tudáson, bár a szövegből az olvasható ki, hogy a „tudást” hol információként, hol attitűdként, hol képzetként interpretálják a kutató szerzők. Kovács Imre és Kristóf Luca tanulmányukban – *Közvetítő szereplők a vidéki javak és szolgáltatások piacán* – megfogalmazzák, hogy „az új szereplők, a közvetítő projekt osztály megerősödésének következménye, hogy érdekcsoportjaik monopolizálhatják a javak áramoltatásából származó összes előnyt. [...] részvételük a helyi fejlesztésben (osztály) hatalomra való törekvésként is értelmezhető.” (118. old.) E nagyszabású elmélet aprócska hibája, hogy nem tájékoztat arról, hogy ez a bizonyos „projekt osztály” milyen értelemben alkot társadalmi vagy politikai osztályt.

Végül megállapíthatjuk, hogy a két kiadvány az itt felsorolt „apróságoktól” eltekintve érdekes és informatív. A magyar vidékről alkotott képzeteket, a vidékfejlesztés elméleti vonatkozásait és a vidéki tudáshasználatot

makroszinten értelmező kutatóknak sok nehézséggel kell szembenézniük, ha olyan puha változókat szeretnének mérni, mint az attitűdök, imázsok és képzetek. Max Weber szavával: „Mert minél átfogóbb egy fogalom érvényessége – a terjedelme – annál inkább eltávolít a valóság teljességétől, hiszen ahhoz, hogy átfogja, ami a lehető legtöbb jelen-ségben közös, ahhoz lehetőleg elvontnak, tehát tartalmában szegényesnek kell lennie. Önmagáért az általános ismerete a kultúratudományokban sohasem értékes számunkra.” (Weber, Max: *Tanulmányok*. Osiris, Bp., 1998. 37. old.)

PAPP ÁBRIS

Ferkai András: Lakótelepek

Városháza, Budapest, 2005. 78 old.,
600 Ft (*A mi Budapestünk*)

Az 1992-ben útjára indított *A mi Budapestünk* sorozat negyvenedik kötete a lakótelepek kérdésével foglalkozik. Szerzője, Ferkai András építészettörténész a sorozatban korábban a főváros üzletportáljait mutatta be (*Üzletportálok*. Városháza, Bp., 1997.). A fényképekkel, tervrajzokkal illusztrált kis könyv röviden áttekinti közel húsz – 1880 és 1989 között épült – lakótelep történetét, a sorozat szabta terjedelmi korlátok miatt csak a legfontosabbakat. Nemcsak az építészeti vonatkozásokat tárgyalja, hanem a mindenkorai társadalomtörténeti kontextust is igyekszik felrajzolni.

A *lakótelep* szó – s ezzel a szerző is tisztában van – nagyjából minden-
kiben hasonló képet idéz fel: szürke panelrengeteg, fémmászókákkal tarkított, lebetonozott játszóterek, kiégett fű. Hogy a lakótelep fogalmát miként lehet vagy kell definiálni, abban nincs egyetértés. Csizmady Adrienne Budapest lakótelepeiről szóló könyvében, áttekintve a hazai és részben a külföldi szakirodalomban fellelhető definíciókat, azt találta, hogy a kutatók akkor beszélnek lakótelepről, ha tervszerűen létrehozott, a környezetüktől nyilván-

valóan elkülönülő épületegyüttesekről van szó. Az már vitatott, mely időszak(ok)-ban készült telepeket nevezzük lakótelepnek. (Csizmady Adrienne: *A lakótelep*. Gondolat, Bp., 2003. 11–28. old.). Csizmady az 1949 és 1990 között felhúzott épületegyüttesekre alkalmazza a lakótelep terminust, Ferkai viszont a fővárosról szólva 1880-ig visszamenően használhatónak tartja ezt a megnevezést.

Ilyenformán Ferkai telepként definiálja az olyan településrészt, „amely a város (vagy falu) hosszabb idő alatt, spontán kialakult szövetétől elkülönül. Olyan együttes, amely egyetlen építési akció során, viszonylag rövid idő alatt jön létre, általában meghatározott társadalmi réteg vagy népeségcsoport számára, és a beépítés módjában, architektúrájában valamiféle egységre törekszik.” (5. old.) Így lakótelepnek tekinti az egységesen és egy időben épült családi házak alkotta épületegyütteseket, az új háztípusokat bemutató mintatelepeket (a Napraforgó utcai kislakásos telepet), a szociális célú lakóépületeket, a községi és állami telepeket, illetve a munkások és a közép-rétegek önszervező egyletei által épített telepeket.

Amíg tehát Csizmady a köznyelvi használathoz kapcsolódva a szocialista nagyipari beruházások keretében épült lakóházegyütteseket nevezzi lakótelepnek, Ferkai a telepszerű építkezés kritériumára helyezi a fő hangsúlyt, s így tág időkeretben értelmezi a lakótelep fogalmát. Nem biztos persze, hogy szerencsés összevetni Csizmady egységes, statisztikailag elemezhető adatokkal dolgozó, az időben is sokkal behatároltabb munkáját Ferkainak az áttekinthető összefoglalás szándékában fogant, egy történeti ív felvázolására törekvő írásával. Ferkai a telepszerűségre koncentrálna, és ezért sok olyan tényezőt hagy figyelmen kívül, amellyel a téma más kutatói komolyan számolnak. Nem hanyagolhatók el azok a különbségek sem, amelyek az 1950-es évektől kezdődő nagyipari lakótelep-építés és a korábbi, Budapesten már a XIX. század végétől létező telepszerű építkezések között mutatkoznak.

Lakások tömeges (tízezres nagyságrendű), egységes (nem csak egy adott építési akcióban használt)

típus-tervek szerinti építése, ahol az épületek magassága jóval túlszárnyalja a második világháború előtt Magyarországon megszokott szintet, kifejezetten a nagyipari lakótelep-építésre volt jellemző.

Jól látszik a szerző azon szándéka, hogy rehabilitálja a lakótelep negatív képzeteket keltő fogalmát. Olyan történeti ívet alkot, melyben (két „szélsőséges” példát említve) a kertvárosi jellegű, a köztudat szerint élhető, emberi léptékű házakból álló Wekerle-telep és a tervezők elhibázott térszervezési koncepciója miatt különösen nyomasztóra sikeredett Újpalotai lakótelep egyazon fogalmi keretben kap helyet. Ebből a történeti nézőpontból a lakótelepek olyan újfajta szerveződéseknek tűnhetnek, amelyek a levegőtlen, sötét bérházak világhoz képest egészségesebb, feltétlenül emberibb életkörülményeket biztosítanak az ott élőknek.

„A telepszerű építkezés céljából és természetéből következően a beépítés általában lazább jellege: a lakótelep a XIX. századi nagyváros sűrűn lakott negyedeivel, zsúfolt és egészségtelen bérkaszárnnyáival szemben kínál alternatívát. Ezért szorosan kapcsolódik a kertvárosgondolathoz. Az ideális kertvárostól a különbözteti meg, hogy nem önfenntartó: nincsenek benne munkahelyek és egyéb központi funkciók.” (5–6. old.) Ez a némiképpen idealizált lakótelep-definíció a XX. század elején épült tisztviselőtelepekre vagy akár az 1930–40-es évek fordulóján felhúzott magdolnavárosi lakóépületszortokra vonatkozóan még igaz is lehet. A hatalmas méretével, nyomasztóan nagy üres tereivel az intimitás legalapvetőbb jegyeit is nélkülöző kelenföldi lakótelepre azonban már sehogy sem illik.

Nehéz és talán fölösleges is meghúzni a *telepszerű építkezés* és a *lakótelep-építés* közti határt. Ferkai András könyve viszont éppen arról győzt meg, hogy két különböző építéstörténeti fogalommal van dolgunk.

A szerző három történeti egységbe szerkesztve, 1880-tól az első világháborúig, majd a két világháború között, illetve 1945 után külön-külön veszi sorra az általa lakótelepeknek tekintett egységek építéstörténetét.

Az 1880-tól az első világháborúig terjedő időben Budapesten jellemzően háromféle forrásból finanszírozták a telepszerű lakónegyedek építését: egyesületi pénzekből, mint a Népliget melletti tisztviselőtelep vagy a zuglói postástelep esetében; állami vállalatok beruházásából (ennek könyvbéli példája a MÁVAG-munkáskolónia); az állami és községi költségvetésből (így jött létre az 1909 és 1924 között megépült, négyezer lakást magába foglaló Wekerle-telep is).

Az első világháború éveiben szünetelt a telepszerű fővárosi lakásépítkezés, és a békeévek beköszöntével sem indult újra. A korábban nagy szerepet játszó magántőkének ugyanis nem érte meg, hogy a különösen kedvezőtlen feltételek (kötött lakásgazdálkodás, infláció, megnőtt közterhek) közepette bérházak építésébe fektessen be. A húszas években – a két világháború közötti fővárosi lakásínség enyhítésére – állami beruházások keretében egyszerű, gyorsan felépíthető telepeket adtak át a Pongrácz út mentén, majd pedig a Juranics utcában. Városházi pénzekből 1925-től készültek új lakások, de forrásszüke miatt 1927-től már banki segítséggel.

Az így felépült telepek a XX. század második felében készült lakótelepek előképeinek tekinthetők, mivel valahol félúton állnak a XIX. századi zsúfolt bérkaszárnnyák és a sorozatban gyártott panelek között.

Két kulcsszó, a *tipizálás* és a *nagyipari lakásépítési módszer* határozza meg az ötvenes évektől az állami lakásépítést. Teljesen új elem a nagyipari kivitelezés, a tipizálás viszont már korábban is jellemző volt; típus-tervek alapján dolgoztak egy-egy építési akció során, jóllehet speciális, kizárólag az adott területre szánt „egyedi” típus-tervekkel, nem pedig országosan egyöntetű sablonokkal. Megítélésem szerint attól kezdve érdemes *lakótelepekről* beszélni, hogy létrehozták a lakótelepi típus-tervek kidolgozásáért felelős állami tervezőirodákat, Budapesten ezt a szerepet a FŐTI–Buváti töltötte be.

Az első fővárosi lakótelepek az 1950-es évek politikai fordulatainak tökéletes építészeti lenyomatai. Jel-

lemző módon a politikai élet legkisebb változásai is nyomot hagytak az ekkoriban épült lakótelepeken. Schömer Ervin és Cserba Dezső alapvetően modernista Béke úti lakóházterveit az évtized elején még elfogadta a minisztérium, a homlokzatok „rendszerhű” átfazonírozására (addig szokatlan módon) azonban már külön pályázatot hirdettek.

Az Üllői út menti, egykori Mária Valéria telep helyén épített *József Attila lakótelep* (az első nagy lakótelep) építéstörténete sem szűkölködik a fordulatokban. Az 1953–54-es első tervrajz még sztálinista elvek szerint megálmodott zárt, robusztus épületeket, megalomán, birodalmi arányokat tükröző tereket, sugárutakat irányzott elő. A második (1955-ös), megvalósult beépítési terv az eredetihez képest jóval modernebb: a természetesen vezetett belső úthálózat a változatos városképet adó, az utcáktól független, szabadon álló sáv- és pontházak mindmáig jól működő, szerethető környékké formálták a területet. Ebben persze nagy szerepe van az időközben megnőtt fáknak, a jól sikerült parkosításnak.

A lakóházak tömeggyártásának megkezdése előtt az Építésügyi Minisztérium pályázatokat írt ki azzal a céllal, hogy a díjazott terveket a lakótelep-építésben prototípusként használja. Ezeket a pályamunkákat az *Óbudai kísérleti lakótelepen* építették fel (57–58. old.). A kísérletezés lezárulásával, az 1960-as évektől bő három évtizeden át sorra épültek a főváros nagy, házigyári elemekből készített lakótelepei: a *Kelenföldi*, majd az *Újpalotai*, illetve a lakótelep-építés hatyúdalaként emlegetett *Káposztásmegyeri*.

Izgalmas nyomon követni a nagy lakótelepek építéstörténetét, és látni, milyen okok vezettek minden tervezői jó szándék ellenére építészeti kudarcokhoz Újpalotán, s formálták ugyanakkor szerethető kisvárossá a József Attila lakótelepet.

Némileg leegyszerűsítve, a kudarc vagy a siker oka az épületek eltérő méreteiben és elrendezésében keresendő. Amíg a nagyjából az 1960-as évek közepéig épült lakótelepeknél még csak a szándék fogalmazódott meg a minél több embert befogadó,

sorozatban gyártott lakóházak építésére, addig az évtized végétől kivitelezésükben és arányaikban (méretükben) egyaránt ipari jellegű panelnevedek születtek Budapesten. Szinte kisvárosnyi méretű népességet kívántak elhelyezni bennük. Kelenföldön 30 ezer, Újpalotán 60 ezer lakóval, Káposztásmegyeren pedig 20 ezer lakással számoltak (ebből végül 7900 épült meg).

A második világháború utáni „korai lakótelepek” közelebb állnak a kertvárosi lakótelep gondolatához, mint az 1970–80-as években betonba álmodott „klasszikus”, falanszterszerű lakótelepek. A házigyári lakótelepek zöme a város szövetétől idegen testként magába zárt, eltűzött, embertelen arányai miatt képtelen a környezetéhez integrálódni, ami szinte az összes magyarországi városban súlyos társadalmi problémák forrása.

Újpalota volt az első kísérlet a paneles lakótelep városiasabbá tételére. Az alapkoncepció, nevezetesen hogy a zártan beépített városgerinc mögötti, lazább elhelyezésű, sok zölddel teleszórt alközpontok komfortosabbá teszik a telepet, azonban nem bizonyult helytállóknak. Hiszen a közparkok, ahogy a többi nagylakótelepen is, hellyel-közzel gondozott senkiföldjévé váltak idővel.

„Ha Káposztásmegyer végleges beépítését nézzük, tervrajzon vagy légi felvételen, mintha nem is lakótelepet, hanem valódi várost látnánk: negyedekkel, keretes tömbökben védett udvarokkal és térszerű terekkel. Káposztásmegyer rehabilitálta az utcát és a teret” – jegyzi meg a szerző (73. old.).

Úgy tűnik, Káposztásmegyeren igyekeztek visszatérni a sokat emlegetett „kertvárosi lakótelep” gondolatához. A terület leromlása, az alacsonyabb, arányos épületek, a korábbi nagy telepekhez képest kreatívabb építészeti megoldások ellenére is, szinte a telep átadása óta folyamatos. Ennek valószínű oka az Újpalotára is oly jellemző térbeli elzárttság. Mindkét lakótelep nehezen megközelíthető: Káposztásmegyer, metró híján, már szinte a fővároson kívül eső gettó. A térbeli elkülönülés más értelemben a rendszerváltás után épült

lakóparkokra is felettebb jellemző. Ez esetben nem (vagy nem csak) a városon kívüli elhelyezkedésről van szó, hanem arról a bezártságról is, amelyet a lakókat körülvevő kerítések, biztonsági akadályok alkotnak. A lakóparkokban, ahogy Ferkai megjegyzi, nincs mindenki által látogatható köztér, utcai nyilvánosság s az épületek nem integrálódnak az őket körülvevő városrészekbe, hanem inkább elkülönülnek tőlük, zárványként ékelődnek a város szövetébe.

Az Epilógusban Ferkai két feladatot határoz meg. Egyrészt azt, hogy ismét „jófajta lakótelepeket” kell tudni építeni; másrészt azt, hogy fontos lenne az állami szociális lakásépítés. Végül hozzáteszi: a paneles lakótelepeket értéknövelő beruházásokkal – lakásösszevonásokkal, új alaprajzi elrendezések kialakításával, nagyobb kertek, zöldfelületek létrehozásával – kellene rehabilitálni. Mindkét javaslata komolyan megfontolandó.

Valóban tragikusan hiányzik a mai lakáspiacról az állam mint beruházó. Szinte kizárólag piaci szereplők (magánbefektetők, bankok) vesznek részt a lakásépítésben. Az önkormányzatok és az állam ritkán épít vagy újít fel lakóépületet; és legfőképpen a saját lakhatásának a megoldására képtelen réteg segítségét ismerni el felelősségének, de a hajléktalankok ellátását már nem érzi kötelező feladatának. Az 1989 utáni állami lakásállomány szinte teljes privatizálása némi vagyonhoz juttatta ugyan az önkormányzatokat, ma azonban az a helyzet, hogy nagy induló összegre van szüksége annak, aki öröklakást kíván vásárolni, vagy pedig a bérelt lakásért kénytelen az átlagjövedelemhez képest aránytalanul magas piaci bért fizetni.

A másik feladat, a panelből épült negyedek rehabilitálása egyelőre jószerivel kimerül a házak külső szigetelésében, illetve a fűtési rendszerek korszerűsítésében. A nagy lakótelepek kezelése nemcsak nálunk okoz gondot. Németországban *Stadtumbau Ost* címmel 2002 óta zajlik az egyik legnagyobb panelrehabilitációs program, felemás sikerrel. Az újraegyesítés után rohamtempóban ürültek ki az iparukat vesztő keletnémet városok panelnegyedei; közel egymillió

üres lakás maradt lakó nélkül (Birgit Glock: Schrupfende Städte. *Berliner Debatte Initial*, 13 [2002], 2. szám, 3–10. old.), és a rehabilitációs program sem képes a gazdaságilag leszakadó térségek kisvárosaiba visszacsábítani a korábban onnan elköltözőket.

Nálunk is tartani lehetett hasonló jelenségektől, a csődbe ment volt szocialista ipari városok lakossága azonban nem költözött, nem költözhetett ki tömegesen a lakótelepi otthonokból, s végül a saját tulajdonú lakás foglya lett.

Nem látom esélyét, hogy a társasházi formában működő paneltoronyok lakóközösségei képesek lesznek olyan értéknövelő beruházásokra, amelyek az elhibázott tervezési koncepciók folytán kialakult, személytelen házigyári nagylakótelepek (mint például Újpalota) jellegét megváltoztathatnák, s a lakótelepet vonzóbbá tennék.

VALLÓ JUDIT

Kornai János: Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás

*Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.
207 old., 4200 Ft*

Kornai János nyolc, korábban már előadások, cikkek formájában, illetve *A szocialista rendszer* című könyvében publikált tanulmányát, valamint a hozzájuk fűzött kiegészítéseket, vizsziatékintó és egyes pontokon korrigáló megjegyzéseket adta közre legújabb könyvében. Nem vállalkoznék a szerző egyetlen művéről sem minden részletre kiterjedő ismertetés írására. Kornai ugyanis olyan alapos pontossággal fogalmazza meg mondanivalóját, hogy az a recenzens, aki igyekezne visszaadni gondolatainak rendszerét, óhatatlanul a leegyszerűsítések, akár pontatlanságok elkövetésének hibájába esne. Írásom tehát bevallottan inkább megjegyzésgyűjtemény a szerző tanulmánygyűjteményéhez.

Arról írok, hogy bennem milyen gondolatokat ébresztett, milyen kérdéseket vetett fel a könyve.

Már a tanulmánykötet címe is gondolatébresztő, hiszen az olvasót Joseph Schumpeter *Socialism, Capitalism and Democracy* (1942) című könyvére emlékezteti. Schumpeter ebben a könyvében még amellett érvelt, hogy a szocializmus nem a kapitalista rendszer kudarcára adott válaszként, hanem éppen ellenkezőleg, a kapitalizmus sikerének eredményeként jön majd létre. Kornai a kötet negyedik tanulmányában (*Az átalakulás sebessége*) meglehetősen kritikusan utal Schumpeter említett művére, megállapítván, hogy abban Schumpeter „naiv reményeket fűzött a piaci szocializmushoz” (70. old.). Kornai egyik szellemi forrásának tekinti Schumpetert, de nem az említett könyve, hanem részben *A gazdasági fejlődés elmélete* (*The Theory of Economic Development*, 1911) című műve miatt, amely a vállalkozót nevezte meg a kapitalizmus központi szereplőjeként. Talán még ennél is nagyobb hatással volt azonban Kornaira Schumpeter rendszerelmélet-építő kísérlete. Kornai tanulmánykötete – és munkásságának meghatározó része – a piaci szocializmus, a reformszocializmus működőképességének megkérdőjelezése, mélyre ható kritikája. Így a kötet címe egyrészt azt sejteti, hogy a schumpeteri szocializmus-felfogástól különböző gondolatrendszer bontakozik majd ki az olvasó szeme előtt. Emellett Kornai utolsó, *A rendszerparadigma* című tanulmánya a schumpeteri kísérletet követő paradigmaalkotás vázlatja.

A kötet első három tanulmánya a szocialista rendszer klasszikus formájával, majd különböző korszakokban és országokban megreformált változataival, illetve a klasszikus és a reformált szocializmus, valamint a piaci szocializmus elméleti előzményeivel foglalkozik. További négy írás a szocializmusból a kapitalizmusba történő át- (avagy vissza-) menet legfontosabb aspektusait elemzi, míg a befejező tanulmány a szerző szocializmus- és rendszerváltás-kutatásainak elméleti alapjait adó „rendszerparadigma” fogalmi rendszerét igyekszik tisztázni.

A kötet első tanulmánya (*A klasszikus rendszer koherenciája*) – a szerző *A szocialista rendszer* (1993) című művének 15. fejezete – rendkívüli pontossággal írja le a klasszikus szocializmus alkotóelemeit és részfolyamatait, valamint főbb összefüggéseiket. Kornai a főbb alkotóelemeket és a köztük létesült oksági kapcsolatokat ábrán is szemlélteti. Álláspontja szerint a kiindulópont a kommunista (marxista-leninista) párt osztatlan hatalma – melyet nem kérdőjelez meg az, hogy egyes volt szocialista országokban (mint Lengyelországban vagy az NDK-ban) az uralkodó párt „életben hagyott” a szocialista rendszer kialakulása előtt már létező pártképződményeket –, valamint a kommunista ideológia dominanciája.

A második meghatározó tényező az állami tulajdon uralkodó pozíciója, míg a harmadik a gazdaságot és a társadalom életének más területeit is átfogó bürokratikus koordináció döntő szerepe. Ezekből következik a tényezők negyedik csoportja – a tervalku, a mennyiségi hajsza, a paternalista kormányzás, a puha költségvetési korlát, az eladók és a vevők csekély árérzékenysége és több további, a rendszerre jellemző vonás. Az ötödik tényezőcsoportot a szocialista rendszer működési sajátosságai, „tünetei” alkotják. A 15. oldalon található ábra foglalja össze az említett tényezőcsoportok kauzális kapcsolatait. Kornai szerint a kauzalitás az első, legerősebb tényezőtől – a kommunista párt hatalmától – a szocialista rendszer krónikus tüneteig vezető láncolatban egyirányú. Nem ír le kölcsönhatásokat az egyes tényezők között. Az ábrát tehát úgy kell olvasnunk, hogy „amennyiben a kommunista párt hatalma osztatlan, akkor a tulajdon állami formája az uralkodó”, „ha az állami tulajdon szerepe a meghatározó, akkor abból a bürokratikus koordináció túlsúlya következik”, „ha a rendszer alapvető koordinációs mechanizmusa a bürokratikus koordináció, akkor abból következik a tervalku, a puha költségvetési korlát, a mennyiségi hajsza és a paternalizmus léte” és így tovább. Kornai oksági láncolata a „klasszikus” szocialista rendszer esetében pontos. Az olvasóban azonban két kér-

dés vetődik fel, méghozzá olyan kérdések, amelyek a további tanulmányok olvasatát is érintik.

Az első kérdés a kauzalitás jellegére vonatkozik. Miközben nyilvánvaló, hogy az 1.1. ábra oksági láncolata visszafelé nem olvasható – tehát például az állami tulajdon döntő súlyából nem feltétlenül következnek, hogy az országot egyeduralmodó kommunista párt irányítja –, az oksági sor egyes alkotóelemei hatnak, időnként visszahatnak egymásra. A bürokratikus koordináció „gyengülése” például elősegítheti bizonyos magántulajdonosi vagy ahhoz közeli formák megjelenését – amilyenek például a „gazdasági munkaközösségek” vagy a félégalis magánvállalkozások voltak a megreformált magyar gazdaságban –, míg a mennyiségi hajsza mérséklődése és a külkereskedelem nyitottabbá válása hozzájárul az árak jelző szerepének erősödéséhez.

Ami azonban az imént tett megjegyzéseknél is fontosabb, azt maga a szerző veti fel, például a kötet harmadik tanulmánya (*Piaci szocializmus? Szocialista piacgazdaság?*) 59–60. oldalain. Megállapítja, hogy Kínában és Vietnamban a kommunista párt megőrizte politikai monopóliumát, ugyanakkor határozottan leszögezi, hogy az ezekben az országokban működő rendszer nem nevezhető szocialistának. Ezzel pedig kilépünk a Kornai által leírt kauzalitási sorból, és az ott felsorolt tényezőket mint egymást kölcsönösen feltételezőket kell értenünk. Ha a szerző által leírt oksági láncolatból elhagyjuk a kommunista pártot mint kiindulópontot, akkor Kornai határozott véleménye aligha vonható kétségbe. Kínában és Vietnamban az állami tulajdon és a bürokratikus koordináció egyre inkább átadja helyét a magántulajdonnak és a piac meghatározó koordináló szerepének. Ezzel a klasszikus – vagy akár a megreformált – szocialista rendszerek alapvető vonásai szűnnek meg. Bizonyosak lehetünk-e ezek után abban, hogy ami Kínában és Vietnamban létrejön, az a kapitalista rendszer, ahogyan azt például a nyugat-európai országokból ismerjük? Kornai természetesen tisztában van azzal – és ezt többször hangsúlyozza –, hogy min-

den „alaprendszernek” többféle változata lehetséges, és alakult is ki ténylegesen mind a kapitalista, mind a szocialista országokban. Azt is nagy nyomatékkal említi, hogy kapitalizmus lehetséges demokrácia nélkül, miközben politikai demokrácia nem képzelhető el – és eddig nem is jött létre sehol – a kapitalista gazdaság kialakulása nélkül. A fő kérdés azonban Kínával és Vietnammal, valamint a további, egyelőre szocialista, de adott körülmények között talán átalakuló gazdaságokkal és társadalmakkal kapcsolatban az, hogy tartósan fennmaradhat-e az a kapitalista gazdaság, amely nem az egyéni döntési szabadságon, a vállalkozók autonómiáján alapul, mert még a vállalkozók kiválasztásában is szerepet játszik a politikai hatalom, miként ezt például Kína esetében látjuk. Kínai vállalkozókkal készített interjúkból kiderült például, hogy a kommunista párthoz fűződő szoros – gyakorta párttisztiszegekben testet öltő – viszonyukat maguk a vállalkozók is „természetesnek” tekintik. Ők így építik a szocializmust.

A második és még az előbbinél is lényegesebb kérdés: mi hozza létre és tartja fenn a kommunista párt hatalmát a szocialista rendszeren belül? Ha a kapitalizmus „hőse” – vagy semlegesebb megfogalmazásban, meghatározó ágense – a vállalkozó, akkor kik azok a történelmi szereplők, akiknek érdekében és módjában áll létrehozni és működtetni a szocialista rendszert? A kapitalista vállalkozó hosszú történelmi időszak során nőtt ki a feudális rendszerből, melyet nemcsak ideológiájában, hanem már létezésével is tagad. Elmondhatjuk-e, hogy a szocializmus főszereplője is így született?

Kornai második tanulmányában (*A reformszocializmus belső ellentmondásai*) helyesen és sebészi pontossággal mutat rá arra, hogy a szocialista rendszer inherens módon instabil. A szocialista államgépezet nem képes teljesen kiküszöbölni a magánkezdeményezéseket és a magántevékenységeket, amelyekből természetes módon fejlődnek ki az árutermelő gazdaság csirái (36–37. old.). Ha ezeket a kezdeményeket a rendszer nem tudja vagy nem akarja csírájukban elfojtani, akkor a következmény magának

a szocialista rendszernek a megállíthatatlan eróziója. (Kornai itt idézi is Lenin szavait, aki mint a tűztől, úgy félt az árutermelés jelenlététől a szovjet hatalmon belül.)

Kornai ugyanebben a tanulmányban ugyancsak sorra veszi a különböző szocializmus-felfogások néhány meghatározó képviselőjét, Marxszal kezdve a sort. Ha az általa említett személyeken – és még sok más meghatározó szereplőn, például az 1917-es orosz forradalom vezetőin – végigtekintünk, értelmiségieket, főként társadalomtudósokat látunk. Bár mind egyikük az igazságtalannak, elnyomónak, kizsákmányolónak ítélt kapitalista rendszer ellenében és a kapitalizmus vesztesei nevében – többnyire a proletariátusra mint eszméi ihletőjére és képviselőjére hivatkozva – fejti ki a szocializmusra vonatkozó nézeteit vagy elméletét, a szocialista rendszer olyan „természetes” képviselőit, mint amilyen a tőkés rendszer vállalkozója, nem találjuk közöttük. A kérdés, amely válaszra vár, tehát így szól: miként válhatott egy értelmiségiek által kigondolt erőközpont – a kommunista párt – és ideológia egy gazdasági-politikai-társadalmi rendszer meghatározó elemévé? Kornai röviden válaszol erre a kérdésre: „Egy-két kivételtől eltekintve, egyik [szocialistává lett – M. I.] országban sem bontakozott ki valódi parlamenti demokrácia, egyik sem jutott el érett kapitalizmushoz, egyikben sem vált a piac uralkodó koordinációs mechanizmussá. [...] Ez az a társadalomtípus, amely fogékony a szocialista rendszert megteremtő »genetikus program« befogadására.” (26. old. – Kornai itt Gerschenkron és Szűcs Jenő munkáira hivatkozik.)

Az előbbiek alapján pedig felmerül a kérdés: szükségszerű volt-e, hogy a feudalizmusból még nem teljesen kinőtt, gazdasági, politikai és társadalmi berendezkedésüket tekintve a kor fejlettebb nyugati társadalmaitól elmaradott országok a szocialista útra lépjenek? Valóban az egyetlen „genetikus program” volt-e számukra a szocialista rendszer, vagy csupán az egyike a lehetséges kitörési irányoknak? Nem kívánom számon kérni a szerzón, hogy ezzel a kérdéssel nem foglalkozott, csupán megem-

litem: ha igaz az az állítás, hogy egy társadalmi rendszer nem maradhat sokáig életképes „természetes” képviselők (ágensek) hiányában, akkor a szocialista rendszer összeomlásának „genetikai kódja” már megszületésekor beépült magába a rendszerbe.

Az előbbiekhöz hozzáfűzhetjük, hogy a politikai demokráciára épülő kapitalista rendszer stabilitása sem magától értetődő. A demokratikus berendezkedésű országokban a politikai hatalom az érdekek kiegyensúlyozását szolgáló intézményekből (*checks and balances*), végső soron pedig a szabad polgárok (*citoyens*) jóváhagyásából meríti legitimitását. Ez a legitimitás azonban a rendszer szereplői számára távolról sem olyan megkérdőjelezhetetlen, mint akkor, ha például Istentől vagy a „kiválasztott faj” eszméjéből eredeztetik. Ennélfogva a vállalkozó történelmi szerepe is bizonytalanabbá válik.

Az előbbieket azért is fontos hangsúlyoznunk, mert Kornai János – bár maga nem említi ezt a szellemi kapcsolatot – a szocialista rendszerről és annak transzformációjáról írott műveivel, véleményem szerint, fontos helyet foglal el a „fejlődés-gazdaságtan” (*development economics*) diszciplínájában. Mindaz, amit tőle és a szocialista rendszer többi elemzőjétől erről a rendszerről megtudhatunk, nem csupán az európai és eurázsiai országok egy viszonylag szűk csoportjának megértéséhez járul hozzá, hanem kulcsot adhat a világ lakosságának nagyobb részét magában foglaló, ún. „fejlődő országok” tanulmányozásához és megértéséhez is. Erre ő is utal, amikor Kína és Vietnam példáját említi vagy a dél-amerikai gerillákra hivatkozik. Sajnálattal állapíthatjuk meg azonban, hogy Kornai és a fejlődés-gazdaságtan viszonyát a kölcsönös távolságtartás jellemzi. Ő sem törekszik különösebben arra, hogy elhelyezze magát ebben a „kutatói programban”, és a fejlődés-gazdaságtan jeles képviselői sem hasznosítják kellő mértékben Kornai eredményeit.

Miközben Kornai írásai meghatározó jelentőségűek a szocialista rendszer megértésében és vizsgálatában, az olvasót talán érthetően jobban izgatja mindaz, amit a gazdasá-

gi és politikai rendszerváltásról írt. Négy tanulmány foglalkozik ezzel: *Az átalakulás sebessége, a Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csatlódás, a Mit jelent a „rendszerváltás?” és a Mit tanulhatnak a posztoszocialista átalakulás útjára lépő országok?* című írások. Konklúziója a „nagy átalakulásról” egyértelmű: páratlan sikertörténetnek tekinti, mert a történelemben másutt és korábban még sehol sem ment végbe ilyen rövid idő alatt egy rendszer – méghozzá egy gazdaságilag végeredményben sikertelen és politikai tekintetben elnyomó rendszer – átalakulása egy másikba, amely gazdaságilag hatékonyabb, és amely visszaállítja a parlamenti demokrácia alapintézményeit és az egyének szabadságjogainak meghatározó elemeit. Bőséges statisztikai adatbázissal is alátámasztja állításait, bemutatva, hogy a kapitalista piacgazdaságra áttérő és a politikai demokráciát megeremlítő országok gazdasági növekedése és számos más fontos gazdasági és társadalmi mutatója kedvezőbb, mint a szocialista korszakban, illetve mint a náluk fejlettebb európai tőkés gazdaságok növekedési mutatói. Következtetése ezen a ponton egybecsengenek az általa egyébként meglehetősen kritikus hangon említett nyugati kormánytanácsadók véleményével, például Anders Åslundéval, aki az orosz Gajdar-kormány és számos más kelet-közép-európai kormány egyik vezető tanácsadója volt (*How Capitalism Was Built – The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia and Central Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.).

Kornai nem tagadja, sőt hangsúlyosan említi, hogy a politikai és gazdasági átalakulás sokak számára jelentős szenvedéssel, számos igazságtalanság és törvénytelenység közepette ment és megy végbe. Mindez azonban nem gyengíti a fő következtetést: az átalakuló országok egy meghatározó csoportjában végbement a rendszerváltás, és a többi, lassabban átalakuló ország is ebben az irányban halad.

Ezen a ponton nem kerülhető meg – Kornai nem is kívánja megkerülni –, hogy a rendszereket összehasonlító elemző tisztázza, melyek gon-

dolatmenete pozitív-leíró elemei, és melyek normatív, értékalapú megállapításai. Kornai a tőle megszokott nyíltsággal vállalja, hogy a politikai demokráciát és az egyéni szabadságon és felelősségvállaláson alapuló kapitalista gazdaságot előnyben részesíti a szocialista vagy valamely „harmadik utas” rendszerrel szemben, de tanulmányaiban az átalakulás pozitív-leíró elemzésére törekszik.

A negyedik tanulmány (*Az átalakulás sebessége*) kiindulópontja saját sokat idézett, alapvetően normatív megközelítéssel írott műve, az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* (1989). Leszögezi, hogy ma is vállalja a tulajdonreformról és a magánszektor fejlődéséről abban írottakat. Kevésbé elégedett mindazzal, amit akkor a stabilizációról írt. A tulajdonreformnak két, egymástól lényegesen eltérő stratégiáját különbözteti meg. Az első, a „szerves fejlődés” stratégiájának öt fő jellemzője: 1. a magánszektor „alulról jövő” fejlődéséhez szükséges feltételek megeremlítése, illetve az alulról jövő fejlődés útjában álló akadályok lebontása; 2. az állami tulajdonú vállalatok privatizációja piaci értékesítés révén, elsősorban „külső” vevőknek (tehát nem a vállalat korábbi vezetőinek); 3. az állami vagyon ingyenes szétosztásának elkerülése; 4. olyan eladási formák előnyben részesítése, amelyek nyomán a vállalatoknak van domináns tulajdonosuk; és 5. a vállalatok költségvetési korlátjának megkeményítése, alapvetően a megfelelő jogi intézmények (csődtörvény, számviteli törvény, banktörvény) elfogadásával és hatékony működtetésével. Kornai azt is hangsúlyozza, hogy nem szükséges mindenáron privatizálni minden vállalatot. Az életképtelen cégeket hagyni kell „kimúlni”, a természetes szelekcióra bízva az új tulajdonlasi rendszer kialakítását.

A második stratégiát a „gyorsított privatizáció” stratégiájának nevezi, amelynek alapvető technikája az állami vagyon ingyenes szétosztása az állampolgárok között. A remélt eredmény itt a „népi kapitalizmus” kialakulása. Kornai a tulajdonreform szerves útja mellett állt ki, és ma is úgy ítéli meg, hogy eredeti álláspontja helyes volt. Azok az országok, ame-

lyek ezt – nem pedig az osztogatáson alapuló gyorsított privatizációt – választották, magasabb gazdasági növekedési ütemet értek el, mint a gyorsított privatizáció útján járók. Korábbi írásaimban magam is amellett érveltem, hogy az állami vagyon osztogatásának *tömeges* formái várhatóan nem lesznek sikeresek, mert alapelveikben és módszereikben gyökeresen ellentétesek a magántulajdon dominanciáján alapuló piacgazdaság logikájával. Azt is megállapíthatjuk, hogy miközben az állami vagyon eladását középpontba helyező országok viszonylag homogén csoportot alkotnak intézményi fejlődésüket illetően, a gyorsított privatizáció útját választó országok köre ebből a szempontból meglehetősen heterogén – a sikeres Csehországtól az átalakulás sajátos útját járó Oroszorszáig. De létezett-e az átalakuló országok bármelyikében is alulról építkező tulajdonreform?

Az állami vagyonnak a piaci formákat felhasználó értékesítését választó országokban a meghatározó új magántulajdonosok külföldi – sok esetben multinacionális – vállalatok lettek, nem pedig az adott országokban létrejött és megerősödött magánbefektetők. A külföldi befektetők, miként a hazai magántulajdonosok is, az állam tulajdonosi intézményeitől szereztek vagy vásárolták meg vagyukat. Ez nem is történhetett másként. Talán leginkább Lengyelországban teremtett a korábbi állami vállalatok likvidálása útján történő privatizáció viszonylag számottevő hazai magántulajdonosi réteget. Am a gazdasági növekedést és a piaci viszonyokat meghatározó vállalati szereplők még ott is a multinacionális cégek. Félreértés ne essék: ezt teljesen rendjén valónak – egyben elkerülhetetlennek – gondolom. Sem nemzeti érdekeimben, sem közgazdászként nem érzem sértve magam attól, hogy például a magyar gazdaság bruttó nemzeti termékét döntő részben külföldi tulajdonú magánvállalatok állítják elő. Ettől azonban a tény még tény marad: a „szerves” tulajdonreform nem a hazai magánvállalkozók „alulról jövő” megerősödésével ment, illetve megy végbe. (Kornai ugyanakkor – statisztikai adatokkal alátámaszt-

va – cáfolja azt a legtöbb átalakuló ország esetében megalapozatlan, ám meglehetősen elterjedt és populista politikusok által tovább szított vélekedést is, hogy a hazai magántulajdonosok döntő részben a volt szocialista rendszer uralkodó elitjéből kerültek volna ki. Kivételnek leginkább Oroszország tekinthető.)

Hangsúlyozom: Kornai sehol nem ír arról, hogy a hazai magántulajdonosokat előnyben kéne részesíteni a külföldiekkel szemben. Ő azt emeli ki, hogy meg kell teremteni az új – külföldi vagy hazai – magántulajdonosok piacra lépésének jogi-intézményi feltételeit, és szavatolni kell a magántulajdon biztonságát. Ha ezek után a gyorsított privatizáció útját választó, egyébként fejlettebb országokra tekintünk – például Csehországra –, azt tapasztaljuk, hogy a nyilvánvalóan politikai célokat szolgáló, az új rendszer iránt széles népi támogatást teremtani kívánó kuponos privatizáció végeredményben ugyanoda torkollott, mint a szerves tulajdonreform: a nemzeti vagyon és a termelés meghatározó szereplői a külföldi vállalatok lettek. Szinte lehetetlen megbecsülni, mekkora gazdasági veszteségeket okozott az osztogató privatizáció országainak ez a kerülő út. Azt semmiképp nem állíthatjuk, hogy például a cseh gazdaság és intézményrendszer, a csehországi gazdasági szereplők attitűdje, céljai és gazdasági viselkedése gyökeresen eltérő irányba fordult volna az ingyenes vagyonsztogatás miatt, azt viszont igen, hogy az ingyenes vagyonsztogatás megnöveli annak kockázatát, hogy az adott országban teret nyer a populista és paternalista gazdaságpolitika – ahogyan azt például Oroszországban megfigyelhetjük.

A nagy kérdés ezek után az, hogy a döntően a külföldi beruházók és vállalatok működésére épülő piacgazdaságokban létrejönnek és fennmaradnak-e azok a gazdasági – vagy átfogóbban, társadalmi – szereplők, akiknek elemi érdeke ezen gazdaságok megerősödése és hosszú távú fejlődése. Még egyszer hangsúlyozom: örülök annak, hogy Magyarországon – és a többi poszt-szocialista országban – meglepedtek jelen-

tős külföldi vállalatok, és ezáltal ezek az országok szervezettebben kapcsolódnak a világ gazdaságilag fejlettebb régióihoz. A globális vállalatok gazdasági érdekei azonban szintén globálisak. Nem elhanyagolható szempont számukra, hogy magyarországi cégeik milyen intézményi feltételek közepette működnek, de nem tekintik feladatuknak, hogy alakítani próbálják ezt az intézményrendszert. Ha a helyi körülmények kedvezőtlenebbé válnak, akkor a „lábukkal szavaznak”: tevékenységüket más országokba vagy régiókba telepítik át. Igaz, a globális vállalatok áttelepülése új régiókba nemcsak a kelet-közép-európai országokban, hanem a sokkal fejlettebb gazdaságokban is megfigyelhető. Az átalakuló gazdaságokban azonban a helyi gazdasági és politikai-társadalmi szereplők még az újszülöttek kialakulatlanságának jegyeit viselik magukon, míg megfelelőik a fejlettebb gazdaságokban többé-kevésbé szilárd alapokra támaszkodhatnak. A kapitalista gazdaság és a politikai demokrácia intézményei kiépítésének feladatát egyetlen ország sem ruházhatja át külső – és ebben a feladatban csak korlátozottan érdekelt – szereplőkre. Ez annak ellenére is igaz, hogy az átalakuló országokat jelentős nemzetközi gazdasági és katonai szervezetek – az Európai Unió és a NATO – „fegyelmezik”, ösztökélik és segítik a demokratikus politikai és kapitalista gazdasági intézményrendszer létrehozásában.

Visszajutottunk ahhoz a problémához, amelyet a szocialista rendszer fenntarthatósága kapcsán tettem fel: ki az átalakuló kelet-közép-európai rendszerek „főszereplője”? Azt látjuk, hogy az átalakuló országok többségében nagyon nehezen jönnek létre és nagyon vékony talajrétegbe próbálnak gyökeret eresztetni a kapitalista gazdaság és a politikai demokrácia meghatározó intézményei. Az átalakulást hol kevésbé, hol inkább megosztott és egymást ellenséggként kezelő politikai elitcsoportok vezérlik, amelyek tagjait a saját – többnyire rövid távú – gazdasági és hatalmi céljaik hajtják, ám jóval kevésbé hozza őket lázba a rendszert stabilizáló intézmények megteremtése. A hazai vállalkozói réteg vagy erőtlen és több-

nyire az állami források megszerzéséért versenyez (közép-európai átalakuló országok), vagy jelentős befolyással rendelkezik ugyan, de befolyását az erős, paternalista központi politikai hatalomtól kapta, amelytől az bármikor meg is foszthatja (a volt Szovjetunió országai). Az értelmiségiek kisebb szerepet játszanak az átalakulásban, mint a szocialista rendszer létrehozása idején, befolyásuk egyre gyengül, ám még a megmaradt lehetőségeikkel sem képesek élni, mert energiáikat leköti a különböző politikai pártokhoz vagy egyéb csoportosulásokhoz dörgölődés és/vagy az egyéni érdekvényesítés áldozatos munkája. A munkavállalók és a lakosság többsége pedig azt tapasztalja – és passzívan el is fogadja –, hogy az események a fejük felett, tőlük meglehetősen függetlenül zajlanak, s ők az átalakulásnak inkább elszenvedői, semmint alakítói. A paternalizmus gyökerei nemcsak az államgépezet irányítóiban, hanem a lakosságban is meglehetősen mélyek és erősek.

Az imént felvázolt, igen hevenyészett „társadalomtérkép” akár arra a következtetésre is indíthatná az olvasót, hogy a kelet-közép-európai országokban a kapitalizmus a maga végletes és tankönyvi formájában valósult meg. Minden társadalmi szereplő szigorúan csak a saját (rövid távú) önérdekét követi, a rendszer mentes mindenfajta kooperációtól. Ilyenkor szokás – helytelenül és meglehetősen pontatlanul – Adam Smith „láthatatlan kezét” emlegetni. Ha azonban a fejlett kapitalista országok működésére tekintünk, azt tapasztaljuk, hogy a gazdaság és a társadalmi élet meghatározó intézményei együttesen tartalmazzák az egyéni döntési szabadság és a kooperáció, a kíméletlen küzdelem és a kohézió elemeit és alapvető, az esetek túlnyomó többségében be is tartott játékszabályait. A kelet-közép-európai átalakulás eddigi folyamatait és eredményeit számba véve – véleményem szerint – nem dönthető el, hogy ezek az országok is a fejlett demokratikus és kapitalista országok fejlődési pályáját közelítve mozognak-e.

Kornai tanulmányainak olvastán nemcsak azért lehetünk bizonytalanok a prognózisban, mert a kelet-

közép-európai országok gazdasági és politikai rendszere még a képlékeny átalakulás időszakában van, hanem azért is, mert a szerző nem élt azokkal a közgazdaság-tudományi eszközökkel, amelyekkel pontosabban felmérhetnénk és várható „hozamaik” alapján akár össze is hasonlíthatnánk az adott országok számára lehetséges alternatívákat. Kornai pontosan írja le, hogy a monolit politikai hatalomra és tulajdonlasi formára épülő szocialista rendszer a kelet-közép-európai országokban egy többszereplős, a szereplők közötti bonyolult politikai és gazdasági játékmakon alapuló társadalmi rendszerré alakul át. Ezeknek a többszereplős játékmaknak a minél pontosabb elemzéséhez a modern politikai gazdaságtan és az általa egyre szélesebb körben alkalmazott játékelmélet az elemzési eszközök egyre szélesebb tárházát kínálja. A szerző lakatosi értelemben vett „kutatói programjának” hasznos és fontos kiegészítését jelenthetné ezen módszerek és eszközök alkalmazása.

Ezzel el is érkeztünk a kötet utolsó, fogalomtisztázó tanulmányához (8. *A rendszerparadigma*). A tisztázást azért (is) tekintette fontosnak, mert e nélkül nehezebben igazodhatnánk el a két nagy rendszer – a kapitalista és a szocialista – elemzésében és átalakulási folyamataiban. Bár explicit módon nem állítja, gondolatmenetében Kornai mégis némi párhuzamosságot jelez a szocialista rendszer átalakulása és a fejlett kapitalista országok előtt álló nagy reformok fő kérdései – például a nagy szociális rendszerek átalakítása – között. De kezdjük Kornai definíciójával!

A paradigma fogalmát kétféleképpen közelíti meg. Először leírja azokat a közös vonásokat, amelyek az azonos paradigmában gondolkodó kutatókat jellemzik: 1. azonos „rejtvényeken” törik a fejüket, a jelenségek azonos körét vizsgálják; 2. azonos – vagy egymáshoz nagyon közeli, egymásra könnyen „lefordítható” – fogalmi apparátust alkalmaznak; és 3. azonos vagy hasonló módszerrel követnek. Ezt követően Kornai megadja azt a nyolc vonást, amelyek szükségesek ahhoz, hogy egy gondolati rendszert rendszerparadigmának nevezünk. Nem sorolom fel

őket, csupán legfontosabb jellemzőiket emelem ki.

Kornai hangsúlyozza, hogy a rendszerparadigma a rendszer egészére vonatkozik, nem pedig egyes rész-elemeire; a rendszer tartós, intézményszerű vonásaira, nem pedig egy-egy rövidebb időszakban megfigyelhető, esetleges jelenségeire. Rendszerparadigmán tehát holisztikus megközelítést ért, mégpedig kétféle értelemben is. Először, a paradigmának a rendszer egészét meghatározó tartós vonásokat kell tartalmaznia. Másodszor, a rendszerparadigma elemzése nem végezhető el egy-egy társadalomtudományi keretén belül, mert a társadalomtudományok összességének szempontjait és eszközeit igényli. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy a közgazdaság-tudomány nem ortodox irányzatai egyre kiterjedtebben használják fel más tudományterületek – így például a szociológia, a pszichológia, a történettudomány – eredményeit. A közgazdaság-tudományon belül tehát egyre erőteljesebb a felismerés, hogy a nagy gazdasági problémák megértése és elemzése csak holisztikus módon lehet igazán sikeres. Sőt a közgazdaság-tudomány főárama is igyekszik a társadalmak életének legkülönbözőbb területeire kiterjeszteni elemzései körét. Fontos megkülönböztetnünk az imént említett két tudományos trendet. Miközben az első valóban gazdagíthatja a gazdasági folyamatok mélyebb megértését, az utóbbi időnként az „elméleti imperializmus” formáit ölti, amely a bonyolult társadalmi jelenségeket magyarázhatónak és főként befolyásolhatónak véli a közgazdaság-tudomány racionalitás-eszméje alapján.

Kornai legelgondolkodtatóbb megállapításai a rendszer alanyai és egésze közötti viszonyra, valamint a rendszerátalakulás vizsgálatára vonatkoznak. Először is leszögezi, hogy a paradigmátikus megközelítésben a rendszer alanyainak egyéni preferenciái és döntései rendszertermékek. Ezzel nehéz lenne vitatkozni, de ismét felmerül a kérdés: miként hatnak vissza az egyéni és csoportos vélekedések és cselekvések a rendszer működésére és főként változására? Izgalmas probléma a rendszer változása is. Kornai

egyrészt határozottan kiáll amellett, hogy a kelet-közép-európai országok jelenkori nagy átalakulását nem a „transzformációs paradigma”, hanem a rendszerparadigma keretei között lehet jobban megérteni. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a rendszerparadigma alapján a legérdekesebb kérdés az egyes rendszerek „nagy” – tehát tartós hatásokkal járó – átalakulása, az egyik rendszerből a másikba történő átmenet vizsgálata. Nem tisztázza, mit értünk „transzformációs paradigmán”, de amit a rendszerparadigma alkalmazásáról ír, annak központi eleme maga a transzformáció. „A nagy kihívás – a poszt-socialista transzformáció” című alfejezet mint a rendszerparadigma alkalmazásának egyik fontos példája szintén erre összpontosít.

Kornai három alapvető műve – *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* (1957), *A hiány* (1980) és *A szocialista rendszer* (1993) – viszont éppen hogy nem rendszertranszformációt, hanem egy jól definiálható rendszer működését meghatározó alapvető összefüggéseket elemez. Ezek szerint a rendszerparadigmának nem feltétlenül része a rendszer átalakulásának vizsgálata. Nevezetes munkáiban Kornai a rendszer működésének belső logikáját, „mozgástörvényeit” határozta meg, és ezzel vált a szocialista rendszer kutatásának meghatározó hivatkozási pontjává. Ezzel kapcsolatban az is kissé félrevezető, hogy a rendszerparadigma legkarakterisztikusabb módszereként az összehasonlító elemzést nevezi meg. Az olvasónak az a benyomása támad, hogy itt a szerző az elemzés általa megállapított eredményéből kiindulva – amely szerint: „A tényleges történelmi változás igazolja azokat, akik azt jósolták, hogy átmenet megy végbe a szocialista rendszerből a kapitalista rendszerbe” (171. old.) – „visszafele” határozza meg az elemzés alapvető eszközeként az összehasonlítást. Az összehasonlítás fontos eszköz lehet annak megállapításához, hogy egy adott társadalmi rendszer miben különbözik más rendszerektől, illetve melyek a közös vonásaik, de pusztán a hasonlóságok és a különbözőségek megállapításából még nem vezethető le a rendszer működési logikája és

mozgástörvényei. Miként az összehasonlítás fontos eleme lehet – és ténylegesen az is – a rendszerek egymásba való átalakulása elemzésének, de a rendszer vizsgálatának akkor is csak egyik alkotórésze, mint ahogy a rendszerparadigma is többet fog át magánál az átalakulási folyamatnál.

Írástomat korlátozó, leszűkítő megjegyzésekkel kezdtem – nem vállalkoztam a tanulmánykötet mindenre kiterjedő ismertetésére és elemzésére –, és azzal is fejezem be. Kornai János a szocialista rendszer és átalakulása egyik legkiemelkedőbb kutatója. Minden írását nagy izgalommal veszem kézbe, mert hozzásegít a folyamatok mélyebb megértéséhez, és továbbgondolkodásra készítet. Így voltam ezzel a kötettel is. A szerző gondolatainak gazdagsága és mélysége miatt egy ismertetés aligha tekintheti át és elemezheti a kötet minden lényeges megállapítását. Úgy gondolom, hogy Kornai korábban már külön-külön megismert, de itt összegyűjtött írásai ebben a „tömény” formában olyan súlyos kőnek tekinthetők, amelyet a szerző bedobott a poszt-socialista átalakulással foglalkozó társadalomtudományi kutatások egyre terebélyesedő tengerébe, és ez a kő még sokáig jelentős hullámokat vet majd.

MAJOR IVÁN

Muraközy László (szerk.): Fecseg a felszín és hallgat a mély

TUDATOK ÉS TUDATALATTIK
A GAZDASÁGPOLITIKÁBAN

Akadémiai Kiadó, Bp., 2007. 298 old., 2940 Ft (Gazdaságpolitikai kerekasztal)

A magyar gazdaság az 1950-es évek sztálini típusú beruházási ciklusairól fokozatosan – de az 1960-as évek közepétől már jól láthatóan – másfajta konjunktúra-ingadozásokra váltott át. Az időről időre elkerülhetlenné váló korlátozások előtti fizesímérlegbeli/költségvetési feszült-

ségek kiváltásában egyre jelentősebb szerepet kapott az egyéni és közösségi fogyasztás is, és mára oda jutottunk, hogy az összberuházás nagyobb részét adó magánberuházásokat (legfeljebb a lakásépítés kivételével) eszünkbe sem jut emlegetni akkor, amikor – mint az elmúlt másfél évben – helyre kell állítanunk az egyensúlyt. Ma elsősorban az állam közösségi fogyasztást célzó kiadásainál és a lakosságnak juttatott transzfereknel (nyugdíjak, szociális kiadások) látunk kóros túlosztási hajlamot. Miért ütökünk bele újra és újra ugyanabba a falba? Ez a hat szerző könyvének központi témája.

A magyarázat egyik, Gyórfy Dóra írásában hangsúlyozott eleme az, hogy sohasem égettük meg magunkat igazán a felelőtlen túlköltekezési hullámokat követő kisebb-nagyobb válságok sorozatában. Ebben sok múltott a szerencsén – utoljára például azon, hogy az amerikai jelzáloglevél-piaci válság nem egy-másfél évvel korábban tört ki. És – Kornai János szellemes hasonlatával – egészen más az, ha valakit elütött, mintha csak majdnem elütött egy autó. Bulgária – mieinkhez hasonlóan felelőtlen – politikai vezetőinek 1996–97-ben például „sikerült” összeomlasztaniuk a bankrendszert és a nemzeti valutát. Ezután a világ elvárta, a lakosság pedig elfogadta egy drákói gazdaságpolitikai szigorú kikényszerítő intézmény, a valutabizottság bevezetését, amely a központi bankot megfosztja attól a lehetőségtől, hogy hitelt nyújtson a költségvetés költekezésére vagy politikai nyomásra a rossz hiteleket osztogató bankok megmentésére. Nálunk viszont kisebb-nagyobb korlátozásokkal kezelni lehetett, azután pedig könnyen el is lehetett felejteni mindegyik túlköltekezési válságot, s a választások közeledtével újabb válság „felépítésébe” kezdeni.

Itt jórészt nem gazdasági, hanem politikai-szociálpszichológiai összefüggésekről van szó. A kötet tanulmányainak fontos erénye a szigorú gazdasági tényeken kívülre is tekintő elemzés (amit persze nehéz is lenne mellőzni, ha egyszer a gazdaságpolitika a téma). És a fentiekben megjelenik a rendszerváltáson átnyúló folyamatosság egyik eleme is. A szerzők

általában nagy jelentőséget tulajdonítanak a rendszerváltáson átívelő örök-lődés jelenségeinek. Nem kis részben az ezekre irányuló figyelem fogja össze a hat írást. A folyamatosság egyik fontos mozzanata, hogy mindig a túlelosztás által kikényszerített korlátozások kapcsán érelik meg a hol gyengébb, hol erősebb szándékot a gazdasági-szociális rendszer túlelosztáshoz vezető elemeinek megreformálására. Ami mellett, hogy gyorsabb növekedéshez, igazságosabbnak tartott elosztáshoz vezethetne, könnyebbé tenné a kilengések tompítását. Ezekből a reformelképzelésekből aztán kevés valósul meg, az egyensúly javulása nyomán le is kerülnek a napirendről (noha a napjainkban láthatóhoz hasonló mértékben látványos és ilyenként a szerzők által 2007-ben előre sem látott visszalépésre korábban nem volt példa).

Mi változott és mi nem? Ez a kérdés Antal tanulmányának címe. A szerző sokoldalú, alapos válaszában itt csak a legfőbb elemeit sorolhatjuk fel. A rendszerváltással a vállalatok piaci nyomás alá kerültek, eltűnt a tervgazdasági rendszer minden új dolgot magához hasonító logikája éppúgy, mint az ideológiai és a „nagy testvér”-korlátok. Rosszabb ómen viszont az a változás, hogy ma olyan reformok vannak napirenden, amelyek közvetlenül, gyorsan és könnyen átláthatóan nemigen javítják a lakosság életkörülményeit, ezért nehezebb hozzájuk társadalmi támogatást nyerni. Nem a vállalkozási lehetőségek korlátainak lebontásáról, hanem a gulyáskommunizmusból kinőtt, bőkezűen adakozó és kellemes, csak éppen önmagát aláásó „gulyáskapitalizmus” lebontásáról van szó. Ugyanakkor megmaradt az állam mindenütt való, minden gazdálkodó helyzetét legalábbis erősen befolyásoló és persze majdnem mindig adópénzekbe kerülő jelenléte. Az állam sokféle érdekcsoporttal, elosztási koalícióval kötött kompromisszumainak hálója a gyakran változó részszabályok ellenére alapjában véve szilárd. Így a hosszabb távon működőképes rendszer megteremtéséhez szükséges „generáljavítás” egyre csak halasztódik.

Muraközy László *Álmaink álma – álmaink álma* című tanulmá-

nya annak statisztikai bizonyításával indul, hogy a hazai GDP költségvetési újraelosztása – amely a vállalati támogatások csökkenése ellenére és főként a nevezőt alkotó GDP visszaesése miatt igen magas szintre emelkedett a rendszerváltás első éveiben – átmeneti csökkenés után a kilencvenes évek végétől ismét növekszik, és nemzetközi összehasonlításban a legmagasabbak közé tartozik. Ezt azután a szerző összekapcsolja a „kvázi” jóléti állam 1956 utáni kialakulásával, amely az ígéret földjét a ragyogó jövőből részben visszahozta a jelenbe, részben a nyers erőszakot mint a rendszer fenntartásának eszközét helyettesítve vele. A békés rendszerváltással átöröklődtek ennek a rendszernek a valóságos teljesítményénél jóval nagyobb jóléti ígéretei, sőt a beváltásukat kikényszeríteni törekvő intézmények (szakszervezetek stb.) is. Így jött létre a Kornai által „koraszülött jóléti államnak” nevezett képződmény. Az elemzésben Muraközy felhasználja Mancur Olson ismert tételét az elosztási nyomáscsoportok működéséről, az ennek köszönhető, szociológiai értelemben rossz egyensúlyokról, makroökonómiai értelemben egyensúlyhiányokról, amelyek a gazdaságot a stagfláció felé viszik.

Gyórfy Dóra (*A szocialista rendszer öröksége. Egyensúlyzavarok továbbélése és átalakulása*) a paternalista állam rendszerváltás utáni továbbélését, az ugyancsak korábban kialakult szabálykerülő magatartás új (egyebek között a korrupció terjedésével összefüggő) megjelenési formáit és az átmenet gazdasági megrázkódtatásait vizsgálja, amelyek mind fontos szerepet játszanak az egyensúlyhiányok újratermelésében. Az átmeneti gazdaság egy általánosabb modelljét alakítja ki, melyet azután kiegészít a magyar sajátosságokkal, amelyek egyrészt a korábbi gulyáskommunizmusból fakadnak, másrészt abból is, hogy a régi elit nagyrészt megőrizte hatalmát az átmenet után. A költségvetési-nemzetgazdasági egyensúly időnkénti felbomlását a politikai pártoknak – az ismert fogolydilemma alapján magyarázott – viselkedéséhez kapcsolja. Mindegyik párt abból indul ugyanis ki, hogy a másik majd

ígérgetni fog, ezért maga is így jár el, illetve – ha kormányon van – tényleg osztogat is, főleg választások előtt. A szerző e folyamatok megfékezésére elvben két lehetőséget lát. Az egyik a vezető politikai erők megegyezése lenne arról, hogy a gazdaságpolitikát a költségvetési fegyelem betartásával kell folytatni. A másik lehetőség az állampolgárok tanulási folyamata, amelynek során ők maguk ismerik fel, hogy az ígéretésre épülő gazdaságpolitika már középtávon sem hoz számukra hasznot – ami a populista politikát haszontalanná tenné. Gyórfy azonban nem optimista, a két megoldás egyikének megvalósulására sem lát rövid távon esélyt.

Török Ádám (*„20 ans après” – elmélkedés a stabilizációs gazdaságpolitikák változó súlypontjairól*) visszatekint egy két évtizeddel ezelőtti, nagyrészt a közepesen fejlett országok akkori stabilizációs politikáiról folytatott kutatásra és arra, hogy a kutatás alapján milyen javaslatokat lehetett tenni akkori súlyos gazdasági helyzetünk kezelésére. Ezután a világban azóta folytatott különféle stabilizációs politikák fényében elemzi a magyar átmenet 2007-ig tartó folyamatait. Négy fő területet vizsgál:

1. Monetáris politika, melyben az új nemzetközi irányzat nem egyszerűen a politika, hanem az intézményi keretek átalakítása (jegybanki függetlenség); ebben hazánk követi a nemzetközi tendenciát.

2. Privatizáció, amelyben a korábbi korlátozottabb akciókkal szemben elsősorban a volt kommunista országokban „nemzetgazdasági méretű” magánosítási folyamatok is zajlottak (erre alább visszatérünk).

3. Munkapiac, vállalkozásfejlesztés. Ezen a területen a külföldi (főleg olasz) tapasztalatok azt mutatják, hogy a nemzetgazdasági szintű adó-stb. intézkedések kevés eredményt hoznak, ha a problémát tulajdonképpen a regionális különbségek jelentik (nálunk is ez a helyzet).

4. Külgazdasági nyitás: ez általában is, nálunk is sikerterület. A sokszerű importliberalizáció félt káros hatásai (egyes ágazatok gyors leépülése, súlyos fizetésimérleg-problémák) általában elmaradtak; ugyanakkor ez a politika felgyorsította

a működőke-beáramlást, amire Magyarország jó példát szolgáltat.

Bokros Lajos (*Az állam alkati torzulásainak eredete az átmeneti társadalmakban. A visegrádi országok esete*) a klasszikus kommunista gazdasági-társadalmi modell logikájának és történetének elemzéséből indul ki, amelytől aztán eljut a magyar-lengyel, piaci elemeket magában foglaló rendszerhez és az ebben az irányban még inkább elmozduló, a munkás-önigazgatás révén is sajátos Jugoszláviához. Az 1968-as, Moszkva által túl messzire menőnek talált reformok letörése, az ezzel erőre kapó reformellenes „lendület” magyarázza, hogy Csehszlovákia miért nem lépett a reformok útjára. A nyers erőszak dominanciája nem is eredményezett gulyáskommunizmus típusú jelenségegyüttest.

Magyarországon a fokozatos, az 1980-as években felgyorsuló gazdasági reformok és a politikai átmenet forradalmi jellege folytán nem volt forradalmi átalakulás, és a politikai váltáshoz nem kapcsolódott gazdasági sokkterápia – nem úgy, mint Csehszlovákiában és Lengyelországban. Az utóbbiban a sokkterápiát elkerülhetetlenné tette a hiperinfláció, Csehszlovákiában pedig a forradalmi jellegű változásokkal hatalomra jutó új vezetés a gazdasági átmenetet remélte rövidre fogni a sokkterápiával. Ha az utóbbira nem is, stabilizációra – az állami pénzügyek egyensúlyba hozatalára – Magyarországon is szükség lett volna a politikai átmenet kezdetén, de ez 1995-re halasztódott. Azután pedig a kilencvenes évek alapjában véve kedvező teljesítménye elkényelmesítette a politikusokat, akik kényserhelyzet híján és a közvetlenül kedvezőtlenül érintettek tiltakozásától tartva elmulasztották az állami újraelosztást ésszerűsítő, mérséklő reformok megvalósítását. Ehelyett folyt a költségek igénylő népszerűség-vásárlás, amely 2006-ban szükségképpen korlátozásokhoz vezetett.

Csaba László tanulmánya (*Átmenet – de hova? Társadalmi divergencia Közép- és Kelet-Európában*) a kötetben fontos szerepet játszó, rövid terjedelmében is alaposan megírt kitekintés a többi európai volt kommunista országra (a volt Jugoszlávia utódállá-

mai közül csak Szlovéniára kiterve és Albániát is figyelmen kívül hagyva). Az összehasonlító elemzés négy csoportra bontja a régiót. Magyarország, Lengyelország, Csehország és Szlovénia a magas szintű állami (jóléti) szerepvállalás és alapjában véve a fontolva haladás országai (noha nálunk az 1990-es években gyors, Csehországban 1996-ig inkább csak szavakban nagyon gyors volt a haladás). Gazdasági növekedésük viszonylag lassú. Ezzel a csoporttal összehasonlítva, Bulgária és Románia közös sajátossága a még mindig magas arányú mezőgazdasági foglalkoztatottság, a gyorsuló, de a biztonságosan finanszírozhatónál nagyobb fizetésimérleg-hiányokkal járó és így várhatóan lelassuló növekedés és a 2006-ban már a GDP 37, illetve 32 százalékára csökkenő költségvetési újraelosztás. A harmadik, a balti csoport Csa-bánál kiegészül Szlovákiával, amelynek ma már az e csoporténak megfelelő (a GDP 33-37 százaléka közötti) a költségvetési újraelosztási aránya, és a gazdasági növekedési üteme is nagyon gyors. A szerző azonban rámutat a „balti csoda” három problémájára. Egyrészt, ezekben az országokban erőteljesen korlátozták az orosz ajkú munkások állampolgári jogait, ami megkönnyítette a radikális reformok megvalósítását. Ezt a gyakorlatot a jövőben nehéz lesz folytatni. Másrészt folyó fizetésimérleg-adataik, de részben maga az (Észtországban a könyv írása idején 10 százalékot is meghaladó) GDP-növekedésük is túlfűtöttségre, azaz a lassulás elkerülhetetlenségére mutat. Végül az sem jó jel a jövőre nézve, hogy a balti országok exportjának minőségi mutatói kedvezőtlenek. A negyedik csoportot az európai FÁK-országok alkotják. A transzformációs válság itt volt a legsúlyosabb, és a növekedés csak 1999-ben indult meg. Noha közöttük az olajexportálók helyzete kedvezőbb, számos közös vonásuk is van. Költségvetésük (átlagosan 37 százalékos) GDP-n belüli súlya nem kifejezetten alacsony, ezért a Joseph Stiglitz és mások által kormányaiknak tulajdonított szélsőséges liberalizmus távol áll a valóságtól. A Kaukázus országában és Moldovában az állam szétesésére utaló jelek vannak, és Ukrajná-

ban, Belorussziában is nagyon súlyos nehézségekkel jár az Oroszországtól való elszakadás. A jövedelmek egyenlőtlensége ebben az országcsoportban a legnagyobb mértékű.

Fontos kérdés, hogy az egyes országok megválaszthatják-e, melyik csoporthoz tartozzanak. Ez a lehetőség meglehetősen korlátozott, noha Szlovákia és a költségvetés/GDP arányát 2000 és 2006 között közel 20 százalékponttal (!) csökkentő, s ezzel a magas szintű állami (jóléti) szerepvállalás csoportjából ugyancsak kikerülő Románia példája azt mutatja, hogy van bizonyos manőverezési lehetőség. Azonban az európai uniós tagság nem látszik a csoporthoz tartozás tényezőjének, és a múlt nagyrészt meghatározza, hogy egy-egy ország hova kerül. Emellett az uralkodó trend az eltérések tartóssá válása. Ami pedig közös – a részben lassú, részben várhatóan lassulni kényszerülő növekedés és ezzel a történelmi lemaradás fenyegetése, továbbá a lakosság többségének az államtól való erős függése –, az nem különösebben vigasztaló.

A kötet fő erényei – mint az a fentiekből is kitűnik – a történelmi megközelítés, a gazdasági és társadalmi, szociológiai, szociálpszichológiai elemzés ötvözése, részben a releváns elméleti munkák feldolgozása. A makroszintű deficitiek időnkénti produkálására való, sajátosan erős magyar hajlam sokoldalú, összességében meggyőző magyarázatot kap. Egy pont azonban nagyon hiányzik: a magyar gazdaság hagyományos nyitottsága. Ez ma már nem különböztet meg bennünket szomszédainktól, de a kommunista időszakban még más volt a helyzet. A nyitottságra épült, annak alapján vált mintegy hétköznapi gyakorlattá a jelentős külkereskedelmi deficitiek időnkénti felhalmozásával, majd az adósságnövekedést fékező megszorításokkal jellemezhető magyar makroökonomiai politika. Hasonlóra a régióban hazánkon kívül (méreteinél, földrajzi elhelyezkedésénél, ipari fejlettségénél fogva) főleg Csehszlovákiának lett volna lehetősége, de (jórészt autarkias törekvései folytán) ezt nem „használta ki”. (Vö. Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Köz-

gazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1981.). A külkereskedelem a „testvérországok” közül egyedül Bulgária gazdaságában játszott ahhoz hasonló mértékű szerepet, amelyet a miénkben, de nagyon erős szovjet orientációja folytán ez a kereskedelem nem volt alkalmas a belföldi felhasználás ingadozásainak olyan „kirugósásra”, mint a magyar. Az eladósodási hullámok magyar „modelljének” (a hozzá tartozó viszonylagos józanág nélküli) átvételével igazán csak Lengyelország próbálkozott az 1970-es évek közepétől megkísérelt „nagy ugrás” során, és alaposan megégette magát.

Szót kell azonban ejteni a könyv hiányosságairól is.

A ténybeli tévedések elkerülésére irányuló törekvés az olvasó tiszteletének fontos eleme. Ennek az a sajnálatos következménye, hogy ha történeti elemzésre adják a fejüket, akkor a közgazdászok sem úszhatják meg a tények levéltári kibogarázását, bármennyire időigényes és néha unalmas is. Halványuló emlékek vagy az öregek elbeszélései ezt nem helyettesítik. Muraközy 1968-ra, máskor az 1960-as évek végére teszi a magyar „puha diktatúra” kezdetét, holott nálunk a viszonylagos ideológiai-politikai liberalizálás 1964-ben kezdődött, és 1968 őszétől – Csehszlovákia lerohanása után – már az ellenszél fújt. (Igaz, hogy ez 1972-ig jóval gyengébb volt, mint aggodalmaink szerint lehetett volna.) Bokrosnál ténybeli tévedés az, hogy a csehszlovák sokkterápia a kilencvenes évek elején liberalizálta a valutaárfolyamot (a valójában továbbra is rögzített árfolyam az 1996–97-es cseh válság egyik okává vált), vagy hogy Magyarországon a mezőgazdaságot kétszer kollektivizálták (a három hullám közül vélhetően a középsőről feledkezik meg, amely Rákosi 1954-es feltámadásához kapcsolódott). A lengyel ingyeneselosztásos (tömeges) privatizációt Bokros mintegy a cseh (szlovák) megfelelőjének másolatként tárgyalja, holott a lengyel változat az előbbitől eltérően jelentéktelen terjedelmű volt. A benne részt vevő 512 középállalat összesített tőkeértéke alig haladta meg a félmilliárd dollárt – a magyar privatizációs bevétel 1991–2000 között minden évben

ennél több, általában ennek többszöröse volt. Az sem áll, hogy – ugyanúgy, mint a cseh (szlovák) esetben – a lengyel tömegprivatizáció konzerválta volna az „örökölt” vállalati vezetők pozícióit. Ugyanis Lengyelországban a vállalatok nem pénzügyi befektető típusú, hanem alapjában véve holdingjellegű befektetési alapok irányítása alá kerültek, amelyek ezeket a vállalatokat rövid pórázon tartották, és alaposan ki is zsigerelték (lásd B. Blaszczyk – M. Górczyński – T. Kaminski – B. Paczóska: *Secondary Privatization in Poland, Part II.: Evolution of Ownership Structure and Performance in National Investment Funds and their Portfolio Companies*, CASE Report No. 48, Center for Social and Economic Research, Warszawa, 2001.) – szemben a cseh esettel, ahol az alapok a vállalatokat nem nagyon „bántották”, inkább a részvényeik nem mindig túlzottan tiszta adásvételével tettek szert jövedelmekre.

Mélyebb probléma, hogy a téma-választás megkövetelte volna, hogy valamelyik tanulmány végigkövesse, leírja a nemzetgazdasági egyensúly főbb folyamatait legalábbis 1990-től. A külgazdasági összefüggések tárgyalásának hiányára való fenti utalásom is mutatja, hogy itt bőségesen lett volna végiggondolnivaló. Annál, hogy ez elmaradt, nem kisebb hiba, hogy – adatok közlése nélküli – hibás megállapítások találhatók a kérdésről. Gyórfy azt állítja, hogy a „válság tapasztalatainak hiánya alól egyedül a Bokros-csomag időszaka volt kivétel, amikor a pénzügyi összeomlás fenyegető közelségbe került”. Valójában a válság fenyegetése a politikai rendszerváltás pillanatában is súlyos volt, hiszen előtte három hónappal ismerte be a távozó kormány az adósságadatok közel egy évtizede tartó, növekvő mértékű meghamisítását, ami miatt a Nemzetközi Valutaalap felmondta a nekünk nyújtott hitelét. Ez pedig a külföldi magánhitelezőket is aggodókká tette. Az így kialakult helyzet súlyosságát mutatják az akkoriban keringő mendemondák arról, melyik ország központi bankja segítene a Magyar Nemzeti Bank rövid távú fizetőképességét. Ennek megfelelő volt akkor a gazdaságpolitika

viselkedése is. Itt inkább a politikai rendszerváltást megelőző hónapok megszorító intézkedéseire célszerű utalni, mint arra (amit Muraközy említ), hogy a Németh-kormány lényegében nulla deficittel adta át az államháztartást. Ugyanis a mai – immár komolyan vehető – államszámvetési szabályok szerint arra az évre nem jelentéktelen költségvetési deficitet lehetne kimutatni (sajnos nem tudjuk pontosan, mekkorát). Azután – változatlan szabályok alapján számolva és így a valóságot nagyjából tükrözve – 1991-ben 1,3, 1992-ben további 2,6 GDP-százalékponttal romlott az egyenleg, ami a GDP két év alatt több mint 15 százalékos visszaesésének, a munkanélküliség növekedésének körülményei között nem volt rossz teljesítmény, és mutatja a válságfélő erőfeszítések folytatását. (Az már más kérdés, hogy az 1990-es évek elejének ezeket a keservesen kikinlódott eredményeit a választások közeledtével az Antall-, illetve Boross-kormány elmuzsikálta, és működésének első háromnegyed évében a Horn-kormány is ezt a politikát vitte tovább).

A kötetben itt-ott fontosnak szánt megállapítások maradnak megmagyarázatlanul, átgondolatlanul. Muraközy többször megismétli, hogy a gulyáskommunizmus csak a jövőre jólétet ígérő, „kvázi” jóléti állam volt, nem pedig a maga jelenében, valóságában jóléti állam. Nem világos, hogy állítását mire alapozza – annak ismételt leszögezésén túl, hogy a fokozatosan kiterjesztett és egyre nagyobb ráfordításokat felemésztő egészségügyi ellátás stb. így is alacsony színvonalú volt. Hiszen a gulyáskommunizmus újítása éppen az volt, hogy a mennyországot – amely korábban szigorúan a jövőre volt korlátozva, úgyhogy érte a jelenben koplalni kellett – részben visszahozta a jelenbe, és pedig növekvő részben társadalmi juttatásokat formájában. Természetesen nem szűntek meg ezzel a jövőre vonatkozó bombasztikus ígéretek, hiszen az – a jelen mennyországnak nyomorúságos mivoltát figyelembe véve – felhívást jelentett volna arra, hogy a kommunista párton kívüli csoportok alternatív fejlődési programokat fogalmazzanak meg.

Azonban sem ez, sem az a tény, hogy a magyar kommunista gazdaság teljesítményéből nem lehetett – külföldi hitelek hozzáadásával sem – luxemburgi szintű jólétet és társadalmi juttatásokat biztosítani, nem jelenti azt, hogy ne jóléti államról lett volna szó. Persze rögtön nem lett volna jólétnek tekinthető ez az állam, ha az uralkodó elit azt gondolja, hogy egy más típusú berendezkedés nagyobb jólétet biztosíthatna – de ezt a nyolcvanas évek elejéig-közepéig aligha gondolta. Az állam jóléti mivoltát valójában „csak” az árnyalta, hogy a jólét biztosítására törekvést csupán egy diktatórikus klikk népszerűség iránti igénye táplálta, nem pedig a kormányzati hatalomért egymással szabadon versengő politikai erők teljesítménykényszere. (Ennek következtében pl. még mindig magasak, ráadásul nem is védelmi, hanem támadási célúak lehettek a katonai kiadások.) Ezért Muraközy rövid utalása Lindbeck azon fejtegetéseire, amelyek a jóléti állam fogalmából (szerintem némi túlzással) kizárják a totalitárius rendszereket, megért volna egy alaposabb fejtegetést.

Bokros tévesen állítja párhuzamba a magyar eladósodást a jugoszláv inflációval: szerint ezek lettek volna a gazdasági rendszer kedvezőtlen hatékonyságának pendantjai a két országban. Valójában az infláció a jugoszláv rendszer sokféle bajából nem igen tükrözött többet, mint a bérek megzabolázhatatlanságát. Az igazi probléma azonban ebben a fejtegetésben az, hogy míg a magyar élet színvonal-emelkedés eladósodásra alapozott kipótlásának célja és eredménye a bicskák becsukódása volt a polgárok zsebében, addig a jugoszláv infláció a bicskák kinyílását motiválta (volna). A orosz gazdasági teljesítményből fakadó feszültség levezetésének eszköze tehát Jugoszláviában nem az erre alkalmatlan infláció volt, hanem a külföldi munkavállalás engedélyezése, és százezrek éltek is ezzel a lehetőséggel (ami ráadásul a hazautalások révén a külföldi eladósodást is fékezte, de azért az így sem volt jelentéktelen mértékű Jugoszláviában sem).

Török tanulmányában a privatizáció tárgyalása problematikus. Nagy-

Britanniában Thatcherék „a korábban tabunak tekintett stratégiai jellegű szektorokban (vasút, légi közlekedés, távközlés)” is privatizáltak. Azt persze mindenki tudja, hogy ezek a szektorok (néhány mással együtt) stratégiaiak, csak azt nem magyarázta még meg senki, hogy ez a szó mit jelent. Helyette szerencsésebb visszatérni a közgazdaságtan többé-kevésbé definiált fogalmaihoz, és természetes monopóliumokról, korlátozott helyettesíthetőségről, oszthatatlanságokról, hosszú átfutási és megtérülési idejű beruházásokról, továbbá itt-ott honvédelmi összefüggésekről beszélni. A tabuk áttörését pedig jobb konkretizálni azzal a váltással, amelynek eredményeként ezeken a területeken az állami tulajdonlással szemben előtérbe került a magántulajdonban (is) lehető vállalatok állami szabályozása.

Török emellett bevezeti a „naiv” és a „komplex” privatizáció megkülönböztetését: az előbbiről akkor van szó, ha a magánosítás gyorsasága többet számít, mint a tartalma, közgazdasági és jogi minősége. Jegyezzük meg: ezt a szembeállítást a FAK-országokra bajos lenne alkalmazni. Ott ugyanis csak a gyorsaság garantálható némi minőséget (Csubajsz orosz privatizációs minisztert, persze nem kis túlzással, már 1992 tavaszán arra figyelmeztette egy vita egyik közgazdász résztvevője, hogy kuponos privatizációs tervei „sohasem fognak működni. Már minden privatizálódott, semmi szétosztható sem maradt.” (Idézi W. H. Buiter: *From Predation to Accumulation? The Second Transition Decade in Russia, The Economics of Transition*, 8 [2000], 3. szám, 603–622. old.)

Igaz, nálunk a spontán privatizáció sokkal kevesebb rablással járt, mint tőlünk keletebbre – de az állami magánosítás is kevésbé volt naiv, mint ahogyan Török beállítja. Csehországgal ellentétben nálunk sohasem tűzték a zászlóra a „privatizáció a privatizációért” jelszót. A mindenütt másutt alkalmazott állampolgári osztogatás hazánkban elmaradt, és az alkalmazottak, menedzserek kedvezményei is viszonylag korlátozottak voltak. Erős törekvés volt külföldi stratégiai beruházók bevo-

nására, tőkeemelések kikényszerítésére-ösztönzésére. Persze Török például a Matáv 1993-ban kezdett, a monopolhelyzetet nemcsak fenntartó, hanem bizonyos vonatkozásokban hosszú időre garantáló privatizálását joggal hozza összefüggésbe a következő időszak magas távközlési tarifáival. Azonban a magyar telefonhálózat korábbi, régiókon belül is kirívóan alacsony fejlettségét a beruházások megtérülésének ilyen vagy más módszerű garantálása nélkül csak az állam szüntethette volna meg, és csak akkor, ha lett volna neki miből. Tehát nem naivitásról volt szó, hanem csupán arról, hogy nem jött össze az ingyenebéd. Nem világos emellett, miért lett volna az 1995-ös energetikai magánosítás a „monopolhelyzeteket fenntartó magyar privatizáció kirívó” esete. Török írása szerint azért, mert a rendszer számos elemét egyszerre (azaz, teszem hozzá, nem egy monopólium formájában) dobták piacra. Azt pedig nem tudjuk, hogy ez az egyidejűség lefelé nyomta-e az árat (ez Török állítása), vagy „nagy vásárként” sok vevőt vonzva, felfelé.

Elméleti szempontból furcsa a „puha makroszintű költségvetési korlát” fogalma, amely Muraközy-nél és Györffy-nél is megjelenik, és azt fejezi ki, hogy a magyar kormányok túlköltekezését a külföldi hitelfelvétel alapozza meg. Muraközy ehhez hozzáteszi, hogy a korlát csak statikusan, Györffy pedig azt, hogy sajátosan volt puha; mindketten azzal magyarázzák a megszorítást, hogy a felvett hitelek terheit később azért mégis viselni kell. Azaz – teszem én hozzá – a helyzet itt pontosan ugyanolyan, mint a tőkés gazdaság nem csőd szélén álló gazdálkodó egységeinél (amelyek hitelképességének Hicks nagyon nagy jelentőséget tulajdonított a gazdasági rendszer működése szempontjából, lásd John R. Hicks: *A Contribution to the Theory of the Trade Cycle*. Clarendon Press, Oxford, 1950.). Ez a hitelképesség a szerzőknél puha költségvetési korlátot jelent, amely utóbbi így nemcsak a kommunista, hanem a tőkés vállalatok alapvető sajátossága is lenne. Persze ennek a kisiklásnak az eredetét nem Muraközy-nél és Györffy-nél kell keresni, hanem Kornai kemény-

puha költségvetésikorlát-fogalmában, amely úgy ad egyszerű, közérthető képletet egy roppant bonyolult jelenségvilág megértéséhez, hogy a hitel a tőkés gazdaságban nem létezőnek tekinti (amire közel negyedszázaddal ezelőtt már rámutattam, lásd Soós Károly Attila: A hiányjelenségek magyarázatához: Keresletmenyiség és strukturális rugalmatlanság. *Közgazdasági Szemle*, 32 [1985], 1. szám, 86–98. old.)

SOÓS KÁROLY ATTILA

East Central Europe/ L'Europe du Centre- Est vol. 32

2005., 254 old.

A szimbolikus geográfia moralitása. A recenzensnek nyílt sisakkal be kell vallania, hogy nehéz helyzetben van, hiszen nemcsak tanárai és doktorandusz-társai publikálnak a szóban forgó folyóiratban, hanem ráadásul egy másik újság, a *European Review of History* segédszerkesztőjeként a konkurencia mőszerolásának vádjával is meg kell küzdenie az esetleges negatív ítélet esetén. De talán éppen ezek a pártatlanságot igencsak megkérdőjelező tények teszik egyben képessé is, hogy átlássa a folyóirat eszméjét, és ne csak a szövegekről, hanem a mögöttük meghúzódó tágabb összefüggésekről is írjon.

Az *East Central Europe/L'Europe du Centre-Est* (továbbiakban *ECE*) című folyóiratot 1974-ben alapította Charles Schlacks Jr., amerikai tudós, aki, noha nem fejezte be a doktori disszertációját, felbecsülhetetlen szolgálatot tett a kelet-európai, kelet-közép-európai és orosz tudománynak azáltal, hogy angolszász rendszer szerint működő tudományos folyóiratokat jelentetett/jelent meg angolul, németül és franciául. A kilencvenes években a válsággal küszködő lapot a Collegium Budapest és a Közép-Európa Egyetem (CEU) menedzselte, míg 2004 óta a CEU Történelem Tanszékével szoros kapcsolatokat ápoló Pasts, Inc. kutatóintézet adja ki. A lap megújulásához tartozik egy

egyedülálló online adatbázis, melyben friss recenziókat lehet olvasni.

Úgy is lehetne fogalmazni, hogy ez a bemutatkozó lapszám, amely az első az új formában, immáron új szerkesztőgárdával (szerkesztő: Maciej Janowski, segédszerkesztők: Constantin Iordachi, Trencsényi Balázs), bizonyos mértékig a Közép-Európa Egyetem Történelem Tanszékének manifesztuma. Ebben az értelemben a Közép-Európa Egyetem közép-európaiságának utolsó hordozójaként a tanszék (hiszen a CEU legtöbb tanszéke immáron nyíltan nemzetközi, s fókuszukat sem geográfiai, sem ideológiai megfontolások nem határozzák meg elvileg) politikailag és szellem-történetileg harcos álláspontot képvisel. Nem céloz ugyan összemosni a Történelem Tanszék és az *ECE* jelen számának céljait, de már csak a szerzők személye miatt is nagymértékű fedés gyanítható.

Mi is a „küldetés”, mire vállalkozik a 32. szám? A középpontban a „szimbolikus geográfiák” állnak, melyekkel öt gondosan kimunkált tanulmány foglalkozik (a szerzők: (Janowski–Iordachi–Trencsényi, Maria Todorova, Bernhard Struck, Victor Taki, Anna Sosnowska). Recenziómban ezekre a tanulmányokra koncentrálok. De áthallásokkal a szimbolikus geográfia témájához kapcsolódik a lap második része is: egy vita (Teodora Shek Brnardic cikke és Robin Okey kommentárja), két recenzió (Marko Zubak a „horvát tavaszról” és Nicole Lindstrom fantasztikus miniatűr cikke a „Jugó-nosztalgia-ról”), valamint a folyóirat legfantáziadúsabb találmánya, az „anakronisztikus recenzió” (Paul Baiersdorf a *Kronprinzenwerk*ről).

Érdekes, hogy a szimbolikus geográfia definícióját nem igazán találjuk meg a kötetben. Talán azért nem, mert ezt a kilencvenes évek elején divatba jött fogalmat ebben a kötetben konstruálják meg igazán. Sorin Antohi bevezetője sem ad pontos meghatározást: „a szimbolikus geográfia és kapcsolódó területei az általunk belakott világ(ok) legfontosabb intellektuális és akadémiai megközelítései lettek, akár igaziak, akár »kitaláltak«, esetleg »elképzelték.«” (2. old.)

Vagyis itt mintha többről volna szó, mint egy tudományos témáról vagy módszerről. Az idézet jelzi, hogy a „szimbolikus geográfia” inkább egy jellegzetes tudósi közelítés, érzékenység vagy életfelfogás. Nem véletlen, hogy Edward Said *Orientalizmus* című munkája (Edward W. Said: *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.) idéződik meg Antohi bevezetőjének első oldalán, majd visszatér Todorova, Struck és Taki cikkeiben is. Úgy tűnik, hogy Said könyvének a képzelt földrajz reprezentációival foglalkozó nevezetes fejezete találkozik a valóságos határoknak a kommunizmus idejéből ismert szimbolikus felfogásával e „magartásban”, mely egyaránt rákérdez a hétköznapi, megszilárdult diskurzív identitásokra és a politika által meghúzott régió- és államhatárookra. Ennek megfelelően két konceptuális előfeltevés olvasható ki a cikkekből.

Az első számos forrásból táplálkozik. Jól láthatóan a Foucault által inspirált saidi elmélettel folytatott párbeszédéből származik, s annak tanulságait alkalmazza Kelet-Közép-Európa területeire(?), nemzeti historiográfiáira, illetve az arról, azokról folyó angolszász diskurzusra. Noha a szerzők nem említik, a szövegek többségét Gayatri Chakravorty Spivak gramsciánus cikkének (Szóra bírható-e az alárendelt? *Helikon*, 1996. 4. szám, 450–484. old.) harcos attitűdje hatja át, amelyben a hatalmi struktúrát képző tudás saidi és foucault-i kritikája a derridai dekonstrukcióval egyesül – még ha ezek a nevek és elméletek egymáshoz olykor enyhén szóva nem problémamentesen illeszthetők is. Egyszóval: a kérdés az, hogy ki beszél ki helyett, lehet-e, kell-e, szabad-e korrigálni a diskurzust, igazabb-e, ha „benszülött”, anyanyelvi beszélők határozzák meg az identitásukat a szimbolikus geográfia (jelen esetben „Közép-Európa”, „Kelet-Közép Európa” stb.) fogalmain keresztül az „idegen”, „nyugati”, „angolszász” stb. tudományosság mellett, helyett, ellen.

A második előfeltevés kimondatlanul, illetve kimondottan (Janowski–Iordachi–Trencsényi, 57. old., Todorova, 60. old.) a geográfiai névhasználat normatív konnotációit veszi

szemügyre, nem titkolva annak politikai hordalékát/hozadékát. E szerint egy-egy geográfiai megnevezés politikai választást jelent, és e megnevezések historiográfiai tanulmányozása maga is politikai tett (lehet). Éppen ez a helyzet a Közép-Európa Egyetem eszméjével, illetve a Történelem Tanácsék regionális fókuszával. Az *ECE* 32. számában a cikkek többsége egyfajta konstruktivista ideológiát követ, korrigál, igazít vagy teremt. A történelmi beszéd a múlt (diskurzív) tanulmányozása közben is a jövőről folyik, és ennek belátása és tudatos művelése e lapszám egyik nagy erőssége.

Eminens gyakorlatnak nevezhető a három szerkesztő, Maciej Janowski, Constantin Iordachi és Trencsényi Balázs *Minek fáradni a történelmi régiókkal? (Why bother about historical regions?)* című esszéje, mely „Közép-Európa” fogalmát vizsgálja meg a magyar, a lengyel és a román nemzeti historiográfiában, elsősorban az 1945 utáni szakirodalomban. Állításuk szerint ez a regionális fogalom „heurisztikus”, interpretatív értékű, ezért összehasonlító történelmi elemzése a nemzetállami kereteket is átalakíthatja. Éppen ezért a „Közép-Európa” fogalmát eszmetörténeti perspektívában rekonstruáló résztanulmányok a „belső” diskurzust elemezve mutatják be, hogyan nyer ez a fogalom az egyes nemzeti történelmi/történelmi identitások számára más-más helyi értéket. A helyi értéket az adott nemzet történelmi öröksége és annak tudományos-politikai konstrukciója és átértékelése határozza meg. Legtisztábban ezt a kettősséget a lengyel és a magyar historiográfia közötti különbségen lehet kimutatni. A lengyel esetben a „Közép-Európa”-vita a lengyel-litván államközösség örökségére fókuszál, míg a magyar történészek a Monarchia területét jelölik e fogalommal. Így maga az összehasonlítás is megkérdőjeleződhet, hiszen míg a magyar tudományosságban „Közép-Európa” valóban centrális szerepet tölt be (gondoljunk csak Szűcs Jenő és Hanák Péter 1986-os vitájára Közép-, illetve Kelet-Közép-Európa fogalmáról, mely vita természetesen Magyarország jövőjéről és a bibói elképzelésekről szolt), addig a lengyelek számá-

ra talán nem a legfontosabb identitásalkotó fogalom. Románia esetében viszont inkább „Délkelet-Európa” és „Közép-Európa” fogalma közötti feszültségről van szó. Ezt a szerzők is látják, így kísérletüket interpretatív keretnek tekintik, melyben az egyes nemzeti öndefiníciók kizárólagossága mellé ígéretes (normatív?) inkluzivitás járul. Ez volna egyben a (morális-politikai) válasz a címben feltett kérdésre.

Maria Todorova, az *Imagining the Balkans* című, gyakran idézett munka (Oxford University Press, New York, 1997.) szerzője az *Európa terei: mi a történelmi régió? (Spacing Europe: what is a historical region?)* című tanulmányában először is újradefiniálja a történelmi régió fogalmát, mégpedig a „történelmi örökség” (*historical legacy*) képzetével, mellyel egy egyszerű diskurzív (az „örökség” mint folytatólagos elbeszélések és percepciók állandóan alakuló halmaza) és antiesszencialista elemet vezet be. Said-dal ellentétben nem esszencializálja a „Nyugatot” vagy „Európát”, de a saidi kérdés (van-e kiút a nyugati kultúra állandóan Másikat teremtő kísérleteiből?), mely nemcsak az „európai”, hanem az „amerikai” kortárs tudománynak is szól, nyilvánvalóan visszhangzik tanulmányában. A definíció után Todorova a „Balkán” és „Kelet-Európa” fogalmán mutatja be a „történelmi örökség” alkalmazását.

A „Balkán” mint örökség számtalan megkülönböztetésnek ad lehetőséget. A négy legfontosabb: a római, a bizánci, az oszmán és a kommunista. Lehet vallási – keresztény, zsidó, muzulmán – örökségekről is beszélni. Todorova példaként a balkáni oszmán „örökséget” elemzi kétféleképpen: mint az új nemzetállamok folytatólagos, a múlttal a XIX. századtól fogva szakítani akaró diskurzusát, amely „a közvetlen oszmán uralom után kezdődik”. Mire ez a „szakadás” megalapozódik, a történelmi örökség is „percepcióvá” alakul át. Ezt a második típusú örökséget az „állandóan újraképződő múlt” és az emberek értékítéleteiben folyamatosan előálló, e múltra vonatkozó percepciók összjátéka jelenti. Todorova eszme-futtatása azonban a vége felé szétesik, mert „Európa” és „Ameri-

ka” nagyhatalmi játszójára alkalmazza ugyanezt a fogalmi keretet, talán elhamarkodottan, és inkább zsurnalisztikus stílusban.

Számomra a folyóirat tudományos színvonalát Bernhard Struck provokatív cikke határozza meg. Struck vitatja Larry Wolff téziséét, aki szerint Európa kettéosztása (elmaradt) „Keletre” és (civilizált) „Nyugatra” már a XVIII. században megvolt. Német utazók 1750 és 1850 között tett francia- és lengyelországi úti beszámolóit elemezve Struck arra a következtetésre jut, hogy az igazi választóvonal nem Kelet és Nyugat, hanem város és vidék között húzódik (infrastruktúra, utak és szolgáltatások). Struck az elemzésből kihagyja Párizst annak érdekében, hogy „összehasonlítható szinteket lehessen konstruálni” (83. old.), noha talán mégsem tehetünk úgy, mintha Párizs mint szimbólum az említett időszakban nem létezett volna.

Hasonlóan magas színvonalú és igazán innovatív Victor Taki tanulmánya az orosz percepciókról, melyek a XIX. század első felében Moldvát és Havasföldet (Wallachia) egyfajta orientalizáló diskurzusban konstruálják meg. „Kelet” és „Nyugat” felosztásában Oroszország mint birodalom és civilizáló erő jelenik meg, ugyanakkor a „nyugati” orientalizmustól megkülönbözteti az, hogy elismerik a közös vallást és a közös társadalmi mintákat. Külön pikáns ízt ad a tanulmánynak, hogy miközben az orosz szimbolikus geográfiai diskurzus magát európainak definiálja a román példákkal szemben, addig maga az orosz fogalma is orientalizálódik, és a francia, német, angol diskurzusok a „Kelettel” azonosítják (egyfajta Kelettel, hiszen a másik fajta Kelet – az oszmán, az arab, az indiai – nyilván más helyi értékekkel rendelkezik). Az esszé egyetlen szépségfoltja talán éppen ez, vagyis hogy mintha mind a négy képet egybe akarná fogni, ami ekkora terjedelemben lehetetlen vállalkozás.

Anna Sosnowska meta-gazdaságtörténeti szempontból elemzi az 1945 utáni lengyel történetírásban a lengyel kora modern gazdasági elmaradottságról folyó diskurzust. A témát illető teljes inkompetenciám tuda-

tában is annyit azért megjegyeznek, hogy érdekes megfigyelni, mennyire elszigetelt a lengyel gazdaságtörténet a szociológiától, és azt is, mennyire termékenyek lehetnének a kidolgozott modellek regionális perspektívában (Lengyelország mint hibrid, mint koloniális vagy elkésett gazdaság). Sosnowska a „jobbágysági” Európa új fogalmát javasolja a Kelet-Európa mellé, mellyel új szimbolikus térkép rajzolható.

Összességében tehát az *ECE* 32. száma programszerű és meghatározó jellegű cikket közöl, ám nem kellőképpen fókuszált: nekem mindenképpen hiányzik egy elméleti írás a szimbolikus geográfia fogalmáról s annak (feltáratlan) tudománytörténetéről. A regionális konstrukció problematizált, a morális és politikai szándékok nemesek, az új irányvonalak egyértelműek. Az egyetlen nyugtalanító tényező, hogy az *ECE*, mely nevében is egy szimbolikus geográfiai fogalmat hordoz, önmagában a hidegháborús szemlélet szülötte, mely akkor is implicite politizáló történelemtudományt képviselt. Kérdés, hogy az *ECE* új regionalitása képes-e arra, hogy ne csak a tudományos beszédet instrualja, de az aktuálpolitika által kínált könnyű választásoknak is ellenálljon. Épp ez az, amivel minden új, reflektált szimbolikus geográfiának meg kell birkóznia.

Erős Ferenc – Lénárd Kata – Bókay Antal (szerk.): Typus Budapestiensis

TANULMÁNYOK A PSZICHOANALÍZIS
BUDAPESTI ISKOLÁJÁNAK
TÖRTÉNETÉRŐL ÉS HATÁSÁRÓL

*Thalassa, Budapest, 2008. 447 old.,
3900 Ft*

„Annyiszor csókolhatom meg Ferenczi papát, ahányszor csak akarom.” Akik tudják, honnan származik az idézet, feltehetően „tudják” az úgynevezett „Ferenczi-diskurzust” is, (be)járatosak szövegekbe, helyekre, ahol Ferenczi Sándor magyarországi (magyar?, osztrák–magyar?, zsidó?) pszichoanalitikus személye és munkássága az utóbbi két évtizedben „budapesti iskolaként” működik. A tanulmánykötet szerzői a Pécsi Tudományegyetem Pszichológia Doktori Iskolája elméleti pszichoanalízis programjának oktatói és hallgatói, e minőségükben is pszichoanalízissel kapcsolatos rendezvények, konferenciák látogatói, pszichoanalitikus szövegek alkalmi vagy rendszeres szerzői és fogyasztói. Akik tudják, honnan származik a fenti idézet, azok ismerik azt a szöveghagyományt is, ahová, ahonnan a tanulmányok íródnak. Akik nem, azoknak elárulom: Ferenczi Sándor 1932-es *Klinikai naplójából* (sajtó alá rendezte Judith Dupont, Akadémiai, Bp., 1996.). A szerző „Dm” nevű páciensét, a *Napló* egyik főszereplőjét idézi, akit a Ferenczi-filológia később Clara M. Thompsonként azonosított. „Dm”-ből a „budapesti iskola” egyik amerikai képviselőjeként számon tartott pszichoanalitikus lett, jeles intézmények alapítója, ismert teoretikus és terapeuta. Nevéhez fűződik továbbá a fenti „csókos” idézet, amely, éppen általa, Freudhoz is eljutott. Freud ironikus-dörgedelmes levélben korholja egy-

kori legkedvesebb barátját és munkatársát az analitikus szerep „absztinenciáját” és semlegességét felrúgó „csóktechnika” miatt. Ezt viszont Ernest Jones angol pszichoanalitikus híres-hírhedt Freud-életrajzából tudhatjuk, de „tisztá forrásból” is ismeretes lehet, tekintve, hogy Freud és Ferenczi terjedelmes levelezése olvasható magyar fordításban is (szerk. és s. a. r.: Erős Ferenc, Kovács Anna, Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, 2000–2005.). A válaszlévlél és egyáltalán a levélváltás a munkatársi-baráti mester–tanítvány kapcsolat válságának dokumentuma – vagy valami másé, attól függ, ki, hogyan és miért értelmezi. A szekunder irodalom az esetre „csókterápiaként”, „csóktechnikaként” utal, általában a következő témák kapcsán: Ferenczi terápia-technikai újításai (a relaxáció elve, a viszontáttétel szerepének, a terapeuta attitűdjének, a trauma, a regresszió, az ismétlés stb. fogalmának, terápiás vonatkozásainak át- vagy újraértelmezése), Freud és Ferenczi kapcsolata, Ferenczi és Jones kapcsolata; Freud, Ferenczi és Jones kapcsolata; Ferenczi mint „enfant terrible” és/vagy „bölcscsecsemő”; fantázia és valóság viszonya a pszichoterápiában; fantázia és valóság viszonya általában; gyermekkori szexuális abúzus, a pszichoanalitikus mozgalom kirekesztő eljárásai, Osztrák–Magyar Monarchia, budapesti iskola, és nem sorolom tovább. A fenti „csóksztori” csupán illusztratív darabja a Ferenczi kapcsán számtalanszor leírt, elhangzott egyéb, hasonlóan megvilágító erejű kisebb-nagyobb történeteknek (mint például „Elma-Gizella”, „lovasanalízis”, „Rank-ügy”, „Jones-ügy”, „Nyelvzavar-ügy” stb.).

A pszichoanalízis alapító atyjához, Sigmund Freudhoz kötődően részben már ismerős lehet ez a jelenség. Mindenki ismeri a Freud-ikont (szakállas úr nagy szivarral), ki-ki pedig érdeklődésének, műveltségének megfelelően mozog az életmű különféle dimenzióiban. Freud lehet a posztmodernitás, a hermeneutika, a humanista pszichoterápia, a tudományos igényű pszichoterápia, a szubjektum, az önmegértés, az önmegnémtetés és sok minden más nagy fel-fedezője. Könyvtárnyi irodalma van

a Freud-jelenségnek: örök kérdéssé vált, hogy a századfordulós Bécs szellemi klímája, a korabeli társadalom, az orvosi, tudományos és művészvilág miképpen hozta létre a Freud típusú tudós alakját és egy olyan sajátos produktumot, amilyen a pszichoanalízis. Szintén örökzöld téma Freud személyiségének, magánéletének, különféle kapcsolatainak feltárása, újraértelmezése, új kontextusba helyezése vagy éppen leleplezése. A jelenség önmagában is érdekes: miért éppen Freud és a pszichoanalízis „termel” ekkora mennyiségű tudást, szöveget? Mi jön létre a freudi életmű kommentárjai során, hogyan írható le, leírható-e egyáltalán a Freud névvel jelzett univerzum, vagy szakszerűen fogalmazva: diskurzus?

A „Ferenczi-univerzum”, avagy „budapesti iskola” az utóbbi 10-15 évben vált Magyarországon is lakottá, lakhatóvá: felfedezték, életre keltették, tudatosították, felszabadították az elfojtás alól – ki hogyan fogalmaz. Ferenczi Sándor munkássága fokozatosan visszakerül a köztudatba, szövegei magyarul is olvashatók, készülnek a méltató, feldolgozó, áttekintő, magyarázó kommentárok, ebbe a sorba illeszkedik e tanulmánykötet is. Ferenczi kapcsán részben a Freud-jelenséghez hasonló folyamat játszódik le, készül a Ferenczi-ikon (cvikkeres úr kis mosollyal), és készül a Ferenczi-jelenség, amely önmagában is érdekes: miért éppen Ferenczi? Mi jön létre a Ferenczi-életmű kommentárjaiban? A kötet egyik szerkesztője, Erős Ferenc egy korábbi munkájában (*Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi-monográfia vázlatja*. Jászöveg, Bp., 2004.) Ferenczivel kapcsolatban a kultuszképződés jelenségkörét vizsgálja. A hössz dermesztett Ferenczi alakja szerint több okból is alkalmas arra, hogy kiszolgálja az utókor igényeit. A kultuszok kedvelői Ferenczit szembeállítják Freuddal, leleplezve az alapító atya hiúságát, féltékenységét, autoriter miyoltát, szűklátókörűségét, vakfoltjait. Így válhat Ferenczi „nagy áldozattá”, az ilyen történetek, mint tudjuk, legalább annyira népszerűek, mint a „nagy ember” sztorik. Ferenczi figurája kiválóan alkalmas arra is, hogy háttérben megelevenedjen a

háború előtti Budapest, kávéházaival, mulatóival, progresszív művészeti és intellektuális légkörével. A pszichoterápiás szakma és szűkebb-tágabb közönsége pedig az 1970–80-as években „felfedezett” pszichés trauma (kollektív, történelmi traumák feldolgozhatósága, családon belüli erőszak) jelentőségével foglalkozva találta meg Ferencziben a nagy elődöt.

Jelen tanulmánykötet az *Előszó*-ban megfogalmazott szándék szerint éppen a kultuszképződési tendenciák ellenében kívánja folytatni és alakítani a „Ferenczi-diskurzust”. „[Ferenczi] személye és a »budapesti iskola« zárványként, történelmi kuriózumként vonul be a pszichoanalízis panteonjába, szakrális »múzeumi tárgygyá« merevedik, amelyet kultikus tisztelet övez, és amelynek dicsfénye kisugárzik azokra a mai törekvésekre is, amelyek valamilyen módon ehhez az utókor által megkonstruált hagyományhoz kapcsolódnak, és egyben identitást nyújtanak a hagyományban részesülőeknek. A másik viszonyulási mód szerint a hagyomány nyílt, befejezetlen, folytonos újraolvasásra és kritikai felülvizsgálatra készlet.” (8. old.) A tanulmányok elvileg e lezáratlan hagyomány és a reflexió jegyében vizsgálják Ferenczi munkásságát és az életmű különféle kontextusait. A „pszichoanalízis budapesti iskolája” kifejezés a kötet előszavában is idézőjelek között szerepel, ugyanis Ferenczi kapcsán a budapesti iskola említése minden egyéb kommentár nélkül, önmagában is kultikus. Ahogy a szerkesztők fogalmazzak: „már önmagában problémákat jelent az a kérdés, hogy mit jelent és meddig terjed a »budapesti iskola«.” (Uo.) Ferenczi Sándor és tanítványai (analizáltjai) nem használták ezt a kifejezést, sőt az 1980-as évek elején az első magyar nyelvű Ferenczi-antológia (dr. Linczényi Adorján [szerk.]: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Magvető, Bp., 1982) bevezető tanulmányában sem említ „budapesti iskolát” az amúgy szakmabeli (pszichoanalitikus) szerkesztő. Ennek ellenére ma már az egyetemi pszichológusképzések tételsoraiban is „budapesti iskolaként” kéri számon a hallgatóktól Ferenczi, Bálint Mihály, Bálint Alice, Hermann Imre, Mar-

garet Mahler és mások munkásságát. A „budapesti iskola” nehezen értelmezhető a szó hagyományos értelmében iskolaként. Jeles képviselői sok esetben nem is ismerték egymást személyesen, a világ legkülönbözőbb pontjain éltek és dolgoztak, soha nem létezett olyan intézmény (egyesület, intézet, informális kör vagy esetleg egyetemi tanszék), amely Ferenczi és tanítványai munkásságát hagyományos értelemben iskolává keretezte volna. Az utókor mégis iskolaként és budapestiként nevezi meg Ferenczi Sándor életművét és hatását, utalva arra, hogy Ferenczi munkássága idején Budapest a pszichoanalízis önálló, lehatárolt, valamitől elkülöníthető területe/otthona. A „budapesti iskola” tehát az utókor konstrukciója, amely önmagában hordozza a kultusz- és a „diskurzusképződés” lehetőségét egyaránt. Az utóbbi húsz évben, úgy tűnik, pszichoanalitikus nagyhatalommá váltunk. E tény elsősorban nem a mai magyarországi pszichoanalitikusok munkásságához köthető, sokkal inkább ahhoz a jelenséghez, ahogy a Ferenczi-reneszánsz jegyében az egykori Budapest „romjainak” sajátos, pszichoanalitikus rekonstrukciója végbemegy. E tanulmánykötetet lapozgatva az olvasó különös világba kerül. Freud jól ismert Bécse mellett kirajzolódik Ferenczi eddig ismeretlen Budapestje. Ez a régi-új Budapest pedig óhatatlanul a régi-új Magyarország fővárosa, a „budapesti iskola” a „budapestiség” és ezen keresztül a „magyar-ság” szellemi terméke, Ferenczi Sándor munkássága pedig ekképpen elemmezhető „jelenség”. Ferenczi Sándor személyének és pszichoanalízisének „budapestisége” specifikummá, esztörténeti, tudás- és tudomány-szociológiai, pszichoterápiás elemzések tárgyává válik.

Ha valaki alaposan végigolvasa vagy akár csak felületesen végiglapozgatja a kötetet, ambivalens élményben részesül. A tanulmányok szerzői egy iskolához tartoznak, s ez jelen esetben konkrét intézményt jelöl: a Pécsi Tudományegyetem Elméleti Pszichoanalízis doktori iskoláját. Ebben az iskolában Ferenczi személye és munkássága kitüntetett jelentőségű, a szerzők jól ismer-

rik a Ferenczi-diskurzust: a Ferenczi-írásokat, a Ferenczivel kapcsolatos sztorikat, a korabeli pszichoanalízis személyes viszonyrendszerét, vitáit és a viták tétjét. A szerkesztők az előszóban hangsúlyozzák: „Nem a pszichoanalízis budapesti iskolájának valamiféle kézikönyvét kívántuk létrehozni, hanem elemző, rekonstruáló elméleti és történeti tanulmányok olyan sorozatát, amelyek mindegyike a szerző saját, elmélyült kutatómunkáján alapul.” (10. old.)

Mégis, a számos tanulmány bizonyos szempontból akár egyetlenegyként is értelmezhető: elemzések és „epizódok” Ferenczi és a hozzá kapcsolódó személyek életéről és munkásságáról. Egy „nagy család” szerteágazó történetei, genealógiája, öröksége, leszármazottai. Nehéz helyzetben lesz az olvasó, ha nem ismeri e családregeynek legalább a vázlatát, például ebből a kötetből értesül Freud és Ferenczi ellentmondásos viszonyáról, Ernest Jones létezéséről, a Rank-vitáról, Sándor, Elma és Gizella szerelmi háromszögéről, vagy számos más lényeges, az értelmezéshez elengedhetetlen múltbéli eseményről. A tanulmányok szerzői és a kötet szerkesztői e történeteket kimondatlanul is ismertnek tekinthetnek, ebben az értelemben ők maguk is a „budapesti iskola” családtörténetének leszármazott-szereplői és írói; másfelől azonban ők maguk különféle tudományterületeket művelnek, így Ferenczi és mindaz, amit hozzá kötnek, egymástól részben független diskurzusokban kap értelmet.

De miért éppen Ferenczi? Vagy inkább: mire jó Ferenczi és a „budapesti iskola”? Noha nem a szerkesztők hibája, mégis sajnálatos, hogy éppen a „budapesti iskola” létrejöttéről nem szól egyetlen tanulmány sem. Tudható, vagy inkább valószínűsíthető, hogy a „pszichoanalízis budapesti iskoláját” olyan Budapestről elszármazott, Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban dolgozó pszichoanalitikusok és tanítványaik „csinálták”, akik terápiás szemléletüket személyesen vagy közvetítők révén Ferenczi Sándor munkásságához kötik. Olyan szakemberek, akik e szemléletet örökségként kezelik, és különféle okokból Budapest, Feren-

cz-i személye vagy mindkettő személyes és szakmai identitásuk megalkotója, vagy pedig annak létrehozásában hiányzó alapként funkcionál. Az egyik ok a kényszerű emigráció lehet. A Tanácsköztársaságot, majd a zsidótörvényt követően a budapesti pszichoanalitikusok nagyobb része politikai nézetei és/vagy származása miatt menekülni kényszerült (erről lásd a kötetben Mészáros Judit tanulmányát). Új hazájukban „idegen” nyelven folytattak pszichoanalitikus praxist, miközben kiűzetésük folytán maguk is traumatikus élmények feldolgozásával birkóztak. Budapest az emlékek és a nosztalgia során megszépült otthonná vált, s ehhez kapcsolódva olyan „alma materré”, ahonnan az elszármazottak a maguk sajátos, a befogadó ország terápiás kultúrájától eltérő analitikus technikáját, szemléletüket és identitásukat merítették.

Egy másik ok lehet Ferenczi munkásságának balszerencsés utóélete. A kötet több tanulmányában is elemzett történet szerint Ernest Jones angol pszichoanalitikus, az első és sokáig egyetlen „kanonikus” Freud-életrajz szerzője éppen e munkájában saját és más „tanúk” emlékeire hagyatkozva azt állította, hogy Ferenczi utolsó éveiben elmebetegségben szenvedett, s ezzel magyarázhatók elméleti tévedései, botrányos terápiás kísérletei és nem utolsósorban atyai jó barátjával, Freuddal való viszonyának megromlása. Jones fontos intézményi pozíciókat töltött be a brit és a nemzetközi egyesületekben, Ferencziről mondott ítélete sokáig megingathatatlan volt. Jones halála után a Ferenczi-tabu inogni kezdett, a felszabadított beszéd és az eltitkolt tények napvilágra kerülése önmagában is „forradalmasíthatta” Ferenczi egykori munkásságát.

Természetesen lehet sok egyéb oka is annak, hogyan jöhet létre „iskola” több évtizeddel a mester és közvetlen tanítványai halála után. Az okkeresés aktusa azonban korántsem vitatja azt a tényét, hogy Ferenczi munkássága a freudi pszichoanalízis megújítását tette lehetővé, hogy analizált tanítványai Ferenczinél szerzett mélységesen személyes tapasztalataikat később analitikusként használták és adták

tovább. Kérdés, hogy az utókor által „budapesti iskolának” keresztelt személyes, rendelőlől rendelőbe sokszor államhatárokon át terjedő tudás jellegét miképpen lehetne elemző módon megragadni.

Egy bizonyos, a jelen kötetben és a Ferenczi jelentőségét különféle szempontból elemző vagy méltató egyéb szövegekben a „budapesti iskola” sajátossága a felejtés (olykor az elutasítás, tagadás) és az újrafelfedezés. Az „áruló” rivális/tanítvány Jones szerepének értelmezése vagy az elutasító Freudé éppen úgy a „budapesti iskola” szöveg hagyományának a része, ahogyan Ferenczi és tanítványainak munkái. Úgy tűnik tehát, hogy az iskola „budapestisége” tartalmazza a mellőzést és a kései feltámadást. Egy ilyen idézőjeles formáció esetében valóban nehéz elválasztani a dogmatikus kultuszt és a „felfedezett” hagyomány kreatív továbbélését. A „budapesti iskolaként” elbűszült Ferenczi-életmű alapján véve tiltás alól feloldott beszéd, a Ferenczi-kommentárok igen nagy része afféle rehabilitáló diskurzus. Újrafelfedezni, rehabilitálni pedig mindig jó üzlet: az újrafelfedező felfedező lehet, a rehabilitáló részesül a mártíromság dicsfényéből. Másfelől azonban az újrafelfedezés retorikája lehetővé tesz valódi, kreatív felfedezéseket: a Ferenczi-szövegek alkalmasak arra, hogy megnyissanak más szövegeket és viszont; a Ferenczi-filológia vagy a „genealógia” vizsgálta valóban feltárhathatja rejtett szellemi és személyes kapcsolatrendszerek létezését és működés módját. Ferenczi papát valóban bárki annyiszor csókolhatja meg, ahányszor csak akarja, hiszen ezt ő maga teszi lehetővé.

A tanulmánykötet szerzői közt van irodalmár, tudományfilozófus, esztéta, pszichológus, nyelvész – sőt pszichoanalitikus is. Ki-ki a maga kutatási területén „fedezi fel” a „budapesti iskola” jelentőségét, újszerűségét, forrásjellegét, hálózatait, hatástörténetét stb. A tanulmányok Ferenczi munkásságának személyes és intellektuális kontextusát mutatják be. Freud, Ferenczi és Jones kapcsolatát tárgyalja Erős Ferenc és Székács Judit az eddig kiadatlan Ferenczi–Jones levelezés bemutatásával; több tanulmány

vizsgálja Ferenczi elméleti és terápiás újításainak eredetét és utóéletét (Bókay Antal, Csabai Márta, Szummer Csaba, Lénárd Kata, Gyimesi Júlia írásai). Ferenczi kortársaira gyakorolt személyes és szellemi hatását vizsgálja Békés Vera a Polányi család és a pszichoanalízis viszonyát elemezve, Valachi Anna írása pedig Ferenczi és a *Nyugat* művészei közti kapcsolatokat mutatja be. A „budapesti iskola” (pontosabban a Budapesten élő pszichoanalitikusok) emigrációjának okaival, körülményeivel és következményeivel Mészáros Judit tanulmánya foglalkozik. A korszak és a pszichoanalízis által lehetővé tett sajátos életútmintázatokat és szereplehetőségeket elemez Borgos Anna Gyömrői Edit pályaképében, Friedrich Melinda pedig Otto Gross, Csáth Géza, és Ferenczi „kirekesztettsége” kapcsán. Hárs György Péter tanulmányai szellemi háromszögeket (Groddeck, Füst Milán, Ferenczi), és különös gondolatil párhuzamokat (Walter Benjamin és Ferenczi) tárnak fel, Takács Mónika Ferenczinek a nyelvtudományra gyakorolt hatását vizsgálja Hermann Imre, Hollós István és Fónagy Iván munkásságában.

A tanulmányok színvonalukban és szándékaikat tekintve is különbözők. A „budapesti iskola” alkalmat szolgáltat arra, hogy a kutató – Bókay Antal – „felfedezze”, hogy a „posztmodern” mint olyan valójában Ferenczi Sándortól származik, s hogy a napjainkban oly divatos és népszerű („hermeneutikai, genealogikus”) „igazságok” és „életgyakorlatok” valódi hazája tulajdonképpen Budapest. Mindezt nem szükséges hosszasan bizonyítani, elegendő, ha a szerző utal Ernest Jones ármánykodására, ami szerinte azt eredményezte, hogy az angolszász pragmatikus (orvosi-technikai érdekeket előtérbe toló) szakmai lobbija kiszorította a „budapesti iskolát”, valamint kimutatni Ferenczi és Rank méltatlanul elfeledett (informálisan betiltott?) munkásságában a „hermeneutika” és egy „radikálisan új szelf-konstrukció” nyomait. E „budapesti iskola” Bókay szerint „nem elsősorban teoretikus kiindulású, nem is orvosi-gyógyászati jellegű, hanem sokkal inkább egy átfogó, karakteres élet-

tevékenység, életgyakorlat, amelyben szabad és kölcsönös önteremtés történik, amelynek résztvevői a varázslók, a szeretők, a feltétlen barátok” (93. old.). Kár, hogy a szerző nem jelzi, miképpen jutott erre a következtetésre, Ferenczi ugyanis sem a *Napló*-jában, sem egyéb írásaiban nem említi sehol a terápiás kapcsolat efféle fel fogását. Még az itt felütésként idézett „csóktechnika” szöveges kommentárjaiban is kizárólag egy teoretikus kiindulású, *valóban* orvosi-gyógyászati jellegű, terápiásan hatékony pszichoanalízis kimunkálásán dolgozik, mi több: gyötrődik.

A „budapesti iskola” azonban szerencsére alkalmat szolgáltat arra is, hogy izgalmas intellektuális kalandokba keveredjünk szövegek (és/vagy személyes kapcsolatok) közötti analógiák, párhuzamok, kereszteződések „megfejtése” során (Hárs György Péter tanulmányai). Lehetővé teszi, hogy a korai pszichoanalitikus mozgalom személyközi viszonyainak („díványkeveredéseinek”) elemzésén át mélyebben megértsük a rendelő és a külvilág terének határvidékeit (Erős Ferenc és Székács Judit tanulmánya). Gyömrői Edit elképesztő életútját tanulmányozva eltűnődhetünk, hogy a korszak vagy a személyiség teszi-e lehetővé, esetleg kényszeríti-e ki az állandó újrakezdést (Borgos Anna tanulmánya). Vagy képet kaphatunk a korai pszichoszomatikus elmélet „budapesti” gyökereiről és későbbi sorsáról (Csabai Márta írása). A kötet itt nem említett egyéb tanulmányai kevés kivételtől eltekintve szintén illusztratív darabjai a „budapesti iskolának”. Legyen bármi is, termékeny módon újrafelfedezni Freud csábításelméletét vagy éppen Ferenczi és szűkebb-tágabb környezete munkásságát, kicsit vagy nagyon, de általában megvilágító erejű.

Összességében – és (buda)pestiesen szólva – nosztalgia, kultusz, diskurzus ide vagy oda, Ferenczit olvasni öröm – ajánlom mindenkinek, különösen, mielőtt belevágna a *Typus Budapestiensis* tanulmánykötet olvasásába.

Benyovszky Krisztián: Bevezetés a krimi olvasásába

*Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2007.
172 old., 9 € (Parazita)*

Benyovszky Krisztián krimikönyvével második darabjához érkezett a H. Nagy Péter által szerkesztett *Parazita* sorozat, amely az irodalom és a filmművészet peremműfajait igyekszik kurrens, korszerű teoretikus keretek közt megszólaltatni. A vállalkozás jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni: amint arra Bényei Tamás is utal (*Élet és Irodalom*, 2008. április 4.), nemcsak a széles olvasóközönség megszólíthatósága miatt, de a peremműfajoknak a tudományos diskurzusokban való egyre nyomtatékosabb jelenlétéből fakadóan is. És itt nem csupán arról az elméleti közhelyről van szó, amely szerint elit- és népszerű kultúra határai összemósódtak, a különböző regiszterekhez sorolt irodalmi és más művészeti alkotások pedig – legyenek akár valamely elitkánon vagy alternatív kánon által felszentelt művek – e regisztereket produktívan vegyítve hoznak létre maradandót, hanem arról is, hogy a teoretikus reflexió éppen az elméleti képzés évtizedeit követően nem maradhat adós e termékeny terület feldolgozásával. Persze ez a diskurzív kényszer nem annyira a tudományos felzárkózási igény egyszerű hozzáadéka, mint inkább a tudományos institucionizmus és a kánonok pluralizálódásának tünete: ha a várakozásoknak megfelelően az egyetemi oktatás mind jobban integrálni tudja az irodalom sokrétegű kulturális beágyazódásának komponenseit, akkor a kutatói tekintet – és szerencsés körülmények között a pályázatok elbírálói is – ugyancsak szélesebb perspektívát foghat be.

Nem beszélve arról, hogy az ezeken az ismerős-ismeretlen területeken a vizsgálódás oly módon rendezheti át vagy gondolhatja újra az irodalom esztétikai tapasztalatáról tanul-

takat, hogy közben az olvasást az általában alacsonyabb rendűnek ítélt élményszerű vagy érzéki síkon zajló recepciós folyamatokkal (feszültség, izgalom, félelem stb.) kapcsolja össze. Mégpedig úgy, hogy az interpretáció végül az olvasás esztétikai tapasztalatára mutathat rá ahelyett, hogy abban tenné érdekeltté az értelmezőt, hogy az esztétikából mintegy ideológiát gyúrva, megszilárdítson egy tekintélyelvű, ámde korántsem magától értetődően érvényes kanonikus rendet.

Benyovszky Krisztián, aki a krimi műfajának régóta az egyik legkiválóbb honi ismerője, ezúttal a Parazita sorozat népszerűsítő célkitűzéseit megvalósítva, rendkívül olvasóbarát, könnyen feldolgozható tudományos összefoglalót készített a detektívregényekről. Krimiolvasóként lép eléünk, aki a művek élvezőjeként, szórakoztató funkciójukat kommentálva, maga is számol azokkal a feltételekkel, amelyek a nevezett műfajba tartozó szövegek értelmezhetőségét körülhatárolják. Így mindenekelőtt a hagyománytörténetes eseményére irányítja olvasója tekintetét: „úgy fogok beszélni a műfajról, hogy közben szem előtt tartom a krimiolvasási és -értelmezési szokásokat. A szövegek sajátosságait a befogadóra tett hatás felől vizsgálom, azt igyekezvén ezzel érzékeltetni, hogy miképp mutatkozik meg előttünk a krimi az olvasás folyamatában.” (8. old.) E helyütt persze azzal szintű tisztában kell lenni, hogy – amint arra Benyovszky nyomatékosan felhívja a figyelmet – „bevezetésről» van szó, egy olyan vezérfonal felvázolásáról, ami feltételezi vagy legalábbis előirányozza a témában való későbbi elmélyülést” (uo.).

Bevezetesként a könyv tökéletesen megállja a helyét. Ennek egyik velejárója, hogy hatalmas engedményeket tesz a nem az irodalomtudomány felől érkező olvasónak: tiszta, egyszerű, népszerűsítő stílusa, világos nyelvezete persze nem annyira engedmény, mint inkább bizonyíték arra nézvést, hogy az irodalom tudománya ugyancsak alkalmas önmaga népszerűsítésére. Azonban ennek van ára: a krimiolvasás alakzatainak erőteljesen könnyített főtérképezése gyakran átbillen az – itt

mégsem pejorativan értendő – tartalomfelmondás rutinszerű műveletébe. Ez azt jelenti, hogy a szerzőnek még arra is van figyelme és ideje, hogy figyelmeztesse naív olvasóját, amikor egy-egy történet, egy-egy regénycselekmény ismertetésekor lelőni szándékozik a poént: még véletlenül se fosztassék meg senki a krimiolvasás örömetől. Merthogy a szöveg öröme itt: a szöveg bekebelezése, felfalása, a rejtély felderítése, a logikai feladatok és akadályok leküzdése, az olvasás mint munka: egyttudolgozás a fiktív detektívvel. Innen nézve Benyovszky Krisztián könyve hangsúlyosan állítja – bár egyszer sem teszi explicitte –, hogy a krimiolvasás többek között az olvasás allegóriája. Már csak azért – vagy legfőképpen azért – is, mert maga a műfaj olyan ismétlődő panelekből építkezik, amelyeknek az olvasás azért nem tud ellenállni, mert újra és újra szembesül a vágyott anyaggal: fikcióval, logikai renddel, bonyodalommal, megoldással. A rejtélyek megoldása nemritkán olyan nyomolvasói munka eredménye, amely igen sűrűn hordozza a szövegszerű megalkotottság jegyeit, az egész pedig analogikusan a jelentésképzéshez, értelemadáshoz, sifírozáshoz, azaz az olvasáshoz áll nagyon közel. Benyovszky könyvének egyik tanulsága ugyanakkor, hogy krimi olvasni nem egészen annyit tesz: tudáshoz, ismerethez jutni, tehát megoldani egy rejtélyt, hanem végigmenni azon az úton, amely a rejtély megoldásához vezet. Éppen ezért maga a megoldás kevésbé katartikus, művészileg felszabadító élmény – sőt inkább némi csalódással jár –, ám a folyamatos akadályokkal és bonyodalomokkal tarkított cselekményháló logikája generálja azt a szellemi izgalmat, amely kizárólag az olvasás által nyerhető. Ezért mondható, hogy nem *olvas* krimi az, akit kizárólag a megoldás érdekel, és ennek érdekében akár hátra is lapoz a könyvben, de *jó olvasó* az, aki a szöveget úgy „fogyasztja”, hogy e munka által az olvasás öröme és lehetőségeire érez rá.

A panelek újrafelismerése tehát alapvető mozzanat a krimi befogadásában, ugyanakkor a műfaj létének, illetve a műfajról való beszéd lehetőségének előfeltétele. Benyovszky munkája így hát tipológizál: feltérké-

pezi a legfontosabb paneleket, vagyis történeti feldolgozást nyújt. Ennek során természetesen Edgar Allan Poe novelláig ásunk vissza, ámbátor a *Bevezetés* szerencsés módon egy olyan fejezettel zárul, amelyik pontosan ezt a recepciós *panelt* árnyalja remekül: utal a krimi műfaji jelenlétére a megszületésétől időben távol eső kontextusokban, illetve „középkori Holmes-okat”, „ókori Poirot-kat” tetten érve a történelmi krimi műfajának rövid bemutatásával olyan kortárs műveket ismertet, amelyek valamilyen történeti korszakba helyezik a detektívet, nyomozókat, rejtélyeket fölvo-nultató cselekményüket.

A tipologizálás némiképp egyszerűsítve veszi számba a klasszikus detektívregény, a kemény krimi (*hard-boiled detective fiction*) és a bűnügyi regény alapkategóriáit, amelyeket a logikai feladványhoz, az akciódús nagyvárosi bűnüldözéshez és a rejtélyközpontú narratívákhoz kapcsol. Ezeket nem választja szét élesen, de utal mind tematikus, mind kronológiai egymásra épülésükre és arra, hogy ezek külön-külön is tárgyalhatók. Az egyszerűsítés itt azt jelenti, hogy a keveredések ellenére Benyovszky nagyon „tisztá” kategóriákkal kíván számot vetni: utal ugyan a fantasztikus regények, rémtörténetek és egyéb peremműfajok „társas-zóságára” vagy alkalmanként megtermékenyítő jelenlétére, ám végül azok vajmi kevés szerepet játszanak a krimiről folytatott beszéd során. Ugyanez érvényes a krimi befogadásának médiumaira: a szerző körültekintően előirányozza ugyan a novellánon és regényeken túl a képregények és a filmek tárgyalhatóságát is, de végül mégsem kerít sort rájuk. Pedig a krimi olvasása e bevezető könyvben is nyilvánvalóan összetett közegek szabályai szerint értendő: az olvasás fogalma egyaránt alkalmazható a képi, filmes megformáltságra és a szigorúan csak a nyelvi, szöveges produkciókra. Jóllehet a tájékozódás illetően kiszélesítésének csupán jelzése, de e feladat meg nem valósítása védhető azzal, hogy szétfeszítené a munka – még egyszer hangsúlyosan: *bevezető* munka – racionális kereteit, a szóban forgó könyv azonban épp-hogy meghaladja a százhetven oldalt

– vagyis egy-két fejezetet alighanem elbírt volna még.

Ettől függetlenül is ambiciózus és avatott műfaji monográfiát olvashat az, aki Benyovszky Krisztián segítségével szeretne bevezetést nyerni a krimibe. Avatottat, mert történeti érzékenysége erősen tipologizáló, mégis stabil ívét rajzolja meg a műfajnak, eközben pedig nem jön zavarba attól, hogy óhatatlanul is kánont alkot, pontosabban megerősít egy bizonyos kánont. Nyilván az ilyesfajta recepciós munka hozadéka, hogy egyúttal mércét is kínál, legitimál, miközben a perspektívák olyan összetettek lehetnek – lásd a korábban említett szomszédos peremműfajok hatásait vagy a médiumok különbözőségéből/keveredéséből fakadó új lehetséges beszédmódokat –, hogy az egyik szempont alapján kitüntetett szerző vagy mű egy másik alapján alkalmasint háttérbe szorul, esetleg meg sem jelenik. Benyovszky persze nyomatékosan felhívja a figyelmet az irodalmi vonatkozásokra: a krimik gyakran humoros önreflexivitására, öniróniájára, meta-poétikus megalkotottságára – különösen a kemény krimik esetében, de a már történeti távlatlall rendelkező klasszikus detektívtörténetekben is. Ahol a Nagy Detektívek tudnak egymásról, szarkasztikusan kritizálják egymás módszerét, sőt úgy beszélnek el a történetet – vagy jelennek meg az elbeszélés nyelvében –, mint akik tisztában vannak e fikció szabályaival és paneljeivel. Mondani sem kell, ez milyen szórakoztató szituációkat eredményez, miközben nemcsak a peremműfajról, de magáról az irodalomról és az olvasásról is olyan állításokat fogalmaz meg, amelyek egyszerre tesznek hozzá a műfaj értéséhez és dekomponálásához, valamint az olvasás önreflexiójához is.

Ennek kapcsán sajnálatos, hogy az anti-detektívtörténetekről még a bevezetés szintjén is alig esik szó, akkor is, ha az e kategóriába tartozó szövegek olvasásakor „nem feltétlenül érzékeljük a komikus hatáskelés célzatát” (111. old.). Ha az öniro-nikus írás és olvasás alakzatait vázoljuk, elengedhetetlen a paródia vagy a komédia lehetőségeit említeni, „[e]gy kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy minden krimiparódia vala-

milyen fokon anti-detektívtörténet, mivel a klasszikus krimi »ellenében« íródik, azok szabályaival és konvencióival »száll szembe«” (110. old.). Ez pedig nemcsak szellemesen, de alapvető módon mutatja meg az olvasás önreflexív, allegorikus jellegét, egyúttal persze a krimi „élvezeti értékét” is.

Mindezen apró hiányosságok ellenére is értő, ugyanakkor roppant befogadóbarát krimimonográfiát írt Benyovszky Krisztián. Népszerűsítő beszédmódja remélhetőleg utat talál a szélesebb közönséghez, noha úgy gondolom, az is eredménynek számíthatna, ha az egyetemi kurzusok és dolgozatok produktívan tudnák hasznosítani nemcsak mint a hazai krimi-szakirodalom egyik fontos produktumát, hanem mint kiindulópontot, amely számos további utat nyit egy-egy részterület elmélyült tanulmányozásához.

L. VARGA PÉTER

Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit: Római történelem

*Osiris, Budapest, 2007. 868 old.,
4980 Ft (Osiris tankönyvek)*

„Hallatlan specializálódás uralkodik: valójában a legapróbb részleteket is monográfiák tárgyalják. Olykor azonban még a legjobb szándékú emberek is elvétik a mértéket, és megfélekednek arról, hogy az olvasó (aki személyesen nem különösebben érdekelt a tárgyban) földi életének mekkora hányadát fordíthatja egy-egy műre. Minden alkalommal Tacitus *Agricoláját* kellene a kezünk ügyében tartanunk, mondván: minél terjedősebb, annál mulandóbb.” (Jacob Burckhardt: *Útmutató a történeti stúdiumhoz*, 1872.)

**„MINÉL TERJEDŐSEBB,
ANNÁL MULANDÓBB”: ÚJ EGYETEMI
TANKÖNYV AZ ÓKORI RÓMÁRÓL**

Önmagában véve is nagy eseménynek tarthatjuk, ha hébe-hóba megjelenik

a magyar könyvpiacra egy-egy ókortörténeti kiadvány, hát még ha magyar szerzők tollából származó felsőoktatási tankönyvről van szó! A három szerző közül Havas László, a Debreceni Egyetem klasszika-filológia professzora már számos tanulmányt és fordítást közölt mind a korai Rómáról, mind a késői köztársaság zűrzavaros korszakáról. Számára tehát az lett volna a feladat, hogy alapos ismereteit emészthető és tanulható formában nyújtsa át a diákoknak. A másik két szerzőtől, Hegyi W. Györgytől (ELTE), illetve Szabó Edittől (DE) inkább viszonylag frissen szerzett ismereteik átadására számíthatunk. Természetesen ahhoz még három szerző is kevés, hogy Kr. e. 2000-től Kr. u. 476-ig a világtörténelem talán legjelentősebb birodalmáról minden területen naprakész, kiérlelt ismereteket nyújtson. Ezen talán némiképp segíthetett volna egy előkészítő szakmai vita vagy a kötet kéziratának alapos lektorálása, amitől azonban szerkesztője, Németh György (ELTE/DE) sajnos eltekintett.

KINEK ÍRUNK TANKÖNYVET?

A *Római történelem* az Osiris Kiadó felsőoktatási tankönyvsorozatába illeszkedik: elődje a Hegyi Dolores, Kertész István, Németh György és Sarkady János alkotta *Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig*, amely 1995-ben látott először napvilágot. A 393 oldalas görög tankönyvvel szemben a most kiadott római kötet 867 oldalt, csaknem másfél kilót nyom, és ára sem éppen csekély (4980 Ft). A magyar könyvkiadóknak és a felsőoktatásban dolgozó oktatóknak is ideje volna végre felismerniük, hogy az ókortudományban (is) lejárt az egy-könyves nagy összefoglalások ideje. Princeton és Harvard, Oxford és Cambridge nagy kiadói versengve jelentetik meg ókortudományi sorozataikat, minden kötetet más-más témának szentelve, természetesen más-más szerzővel: *The Blackwell Companion to the Ancient World* (Oxford); *Key Themes in Ancient History* (Cambridge University Press). Valami hasonlónak indult nálunk a Debreceni Egyetemen menedzselt és kiadott AGATHA-sorozat is, amely

Budapesten csak néhány könyvesboltban volt kapható, így sajnos nem tudott igazi tankönyvvé válni. Kár, hogy az Osiris mint a legnagyobb felsőoktatási tankönyvkiadó nem gondolt arra, hogy olyan moduláris jellegű egyetemi tankönyveket írasson a téma legjobb hazai szakértőivel, amelyek rövidek, könnyen kezelhetők, ugyanakkor alaposabban dolgoznak fel egy-egy témát (pl. a római történelem egyes korszakainak eseménytörténetét, a római gazdaság- vagy kultúrtörténetet stb.).

A *Római történelem* legfőbb baja – számos kétségkívül meglévő erőnye mellett – éppen az, hogy egyszerre akar minden lenni: tankönyv, tudományos értekezés, érdekes olvasmány és kézikönyv. Igazi állatorvosi ló. Csakhogy, mint tudjuk, ilyen ló a valóságban nem létezik. Az is kérdés számunkra, vajon a felsőfokú képzés melyik szintjén tanulóknak szánhaták e lenyűgöző méretű kötetet? Számunkra egyértelmű, hogy nem a BA-hallgatóknak, ez a tankönyv ugyanis lényeges és kevéssé fontos információk strukturálatlan és lektorálatlan tömegét zúditja olvasóira. A majdani MA-képzés résztvevői talán több haszonnal forgathatnák, jöllehet sajnos nem valószínű, hogy Magyarországon tömegesen választanák az ókorra fókuszáló mesterképzéseket.

SZERKEZETI PROBLÉMÁK, HIÁNYOSSÁGOK

Az Osiris Kiadó abban is követte a *Görög történelem* tankönyv gyakorlatát, hogy a kötetben nincsenek illusztrációk, és térképek is csak egészen minimális számban. Meggyőződésünk szerint ezzel a hagyományval is éppen ideje lett volna szakítani. Nyilvánvalóan nem kell és nem is szabad az e tárgykörben megjelenő képes albumokkal versengeni, de ez a túlzott „képi aszkézis” nehezíti az érdeklődő olvasók elmélyülését. (Meglehetősen frusztráló érzés oldalakon keresztül római pénzekekről olvasni, miközben egyetlen ábra sem segíti a tájékozódást.) A *Római történelem* – ugyancsak a *Görög történelem* tankönyv mintájára – az egyes fejezetek végén „fogalmak” címszó alatt közli az adott részben előforduló

idegen szavakat. A szerzők vélhetően arra törekedtek, hogy a diákok számára természetes legyen a latin terminusok használata és megértése. Már a görög tankönyv kapcsán is felhívtuk a figyelmet arra, hogy az idegen szavak nem azonosak feltétlenül a fogalmakkal, s kiemelésük a római tankönyvben is szinte teljesen gépiesen történt. Ennek egyébként sem volt sok értelme, hiszen az idegen szavakat már a főszövegben is eleve vastagon szedték. Hasznosabb lett volna, ha az igazán fontos megállapítások kerülnek – akár egy vagy több mondatnyi terjedelemben – kiemelésre. A kifejezetten eltúlzott arányban előforduló latin (részben görög) szavak pedig függelékben is megjelenhetek volna a kötet végén, kisebb szótár formájában. A rengeteg idegen szó *jelentését* most ne hiányoljuk, hiszen ezek gyors visszakeresésére való a – szintén Németh György szerkesztésében megjelent – *Római történelmi kézikönyv*, amely nem mellesleg szolgálja újabb 644 oldal (és újabb 5490 Forint). A végeredményt tekintve kétséges, hogy hallgatóink többsége képes-e szabályosan alkalmazni e kifejezéseket: latintudásuk aligha teszi ezt lehetővé. A laikus olvasók számára pedig egyenesen riasztó e kifejezések sokszor indokolatlan használata.

Jelentős – és ugyancsak szemléleti problémákra visszavezethető – hiányosságnak érezzük, hogy elmaradt a római történelem forrásait általában bemutató rész. Ilyen *kitűnő* összeállítás található a már említett *Görög történelem* 17–63. oldalain, amely a *Római történelem* szerzői számára is minta lehetett volna! (Németh György az említett fejezetben rövid, de alapos és hasznos bevezetést nyújt például a görög időszámítás, a pénzrendszer vagy éppen a metrológia kérdéseibe.) Mivel a római tankönyv szerzői előszeretettel idézik történelmi forrásként a római pénzeket, semmiképp sem ártott volna, ha ehhez egy alapos, de nem hosszú bevezetést írnak. Ugyanez vonatkozik természetesen a történetírókra, a feliratokra és kisebb részben a papiruszokra is.

A tankönyv szerzői utalhettek volna a korábbi, gazdag történelmi anyagot felvonultató római szöveggyűjteményekre: a Borzsák István szerkesz-

tette *Római történelmi chrestomathiára* (Tankönyvkiadó, Bp., 1963), Németh György összeállítására (*Ércnél maradóbb... Corvina, Bp., 1998*), illetve Borhy László *Római történelem* című szöveggyűjteményére (Osiris, Bp., 1998). Az is áldásos lett volna a hallgatók számára, ha nem a bibliográfiák áttekinthetetlen, apró betűs szövegtegeréből kellene kibogarásznuk a magyarul is olvasható ókori dokumentumok megjelenési adatait, hanem mindjárt a főszövegből kiderülne, melyik kötethez kell nyúlnuk. Az egyes fejezetek szerzői abban is következtelnek, hogy a főszövegben idézik-e antik forrásaikat. (Jó lett volna ebben egy határozott szerkesztői döntés.) Ha túl sok ókori forrásra hivatkozunk, az széttördeli a szöveget, mely így kétségkívül nehezebb olvasható a laikusnak, hiszen honnan tudhatná, hogy például micsonda a 237. oldal tetején lévő „Augustin., CD, 3, 18”. (Csak remélhetjük, hogy nem szalad be egy CD-boltba egy Augustin nevű énekes felvételeit keresendő.) Persze hátralapozhat, s a 806. oldalon meg is találja a feloldást: Augustinus *De civitate dei*-éről (sic!) van szó (a *Dei* bizony nagybetű lenne), de ehhez előbb intuitív módon azt kellene megéreznie, hogy a *Forráskiadványok, szakkönyvek, folyóiratok* cím alatt rejtőzik az idézett antik szerzők és művek rövidítéseinek feloldása is. (Aprócska odafigyeléssel nem lehetett volna Augustin. *Civ. Dei*-ként rövidíteni, hogy legalább a *nagyon művelt* olvasók elsöre kitálhassák, mire vonatkozik az *abbreviátum*?) Más példa: a *ludi saeculares* időpontjainak felsorolása tipikusan az a hely egy tankönyvben, ahol teljesen felesleges az antik forrásokra hivatkozni (236–237. old.). Mert ugyan ki fogja visszakeresni ezeket az adatokat mondjuk Hieronymus *Chronikájában* vagy Pseudo-Acro Horatius-kommentárjaiban? Annál értelmesebb lett volna például az Augustusról szóló fejezetben legalább néha hivatkozni a forrásokra, például a *Res gestaere*, mert arra van esély, hogy a legelvetemültebb diákok esetleg még kézbe is veszik – csakis a magyar fordítást, természetesen.

Csak örvendhetünk a főszöveget megszakító, az újságírnyelvben

„keretesnek” nevezett szövegeknek. Ezek az internetes felületekhez szokott diákok számára sokkal barátságosabbá teszik a tankönyvet. Ám jó lett volna előre tisztázni, mi e keretes szövegek funkciója? Ugyanaz, mint a régi „apró betűs” részeknek, amelyek a kiegészítő tananyagot, érdekességeket tartalmazták? Pregnánsan ilyen a 449. olvasható összefoglalás a „zsidó felkelésről” (Kr. u. 66–73), amely viszonylag jól sikerült, bár azért azt tegyük hozzá, hogy bizony igencsak „háború” (*polemosz, bellum*) volt az a „felkelés”, amelynek leveréséhez a Római Birodalomnak négy legiót és tengeri segédcsoportot kellett mozgósítania! A keretesekben találunk továbbá idézeteket (188–189. old.), statisztikát (106. old.), „színes” olvasmányt (pl. Coriolanus története, 126. old.), szómagyarázatot (pl. *pompa funebris*, 171. old.) stb. Mindez persze nem nagy baj, de számos esetben az embernek az az érzése támad, hogy egy-egy „keretes” elfért volna a főszövegben is, illetve a főszövegbe került olyasmi, ami leginkább keretesbe illett volna, mondjuk a settefinestrei *fundus* és *villa* részletes bemutatása (264–266. old.).

A fejezetek végén összegyűjtött *bibliográfiák* még a tekintélyes *Cambridge Ancient History*nak is becsületére váltak volna. A köztársaságkor történetét feldolgozó fejezet végén nem kevesebb, mint 28 oldalnyi bibliográfiai hivatkozás található 9 pontos betűmérettel szedve! Öröndetes ugyan, hogy a szerző ennek végén kitér az internethasználatra is, de felhívhatta volna a figyelmet arra, hogy a *L'Année Philologique* online kiadása előfizetéses (amelynek díja feltehetően meghaladja egy magyarországi ókortörténeti vagy klasszika-filológiai tanszék anyagi lehetőségeit), vagy hogy a TOCS-IN (Tables of Contents of Journals of Interest to Classics) csak egy elég jól használható keresőprogram. (Más kérdés, hogy azt a cikket, melyet derék hallgatónk ennek segítségével kikeres: *a*) idegennyelv-ismeret híján el tudja-e olvasni?, *b*) megtalálja-e bármelyik magyarországi könyvtárban?) Mivel az internetes keresőprogramok segítségével ma már bárki pillanatok alatt készíthet alapos bibliográ-

fiát egy megadott témához, megnőtt a nyomtatott bibliográfiák összeállítóinak felelőssége: valóban csak a legjobb, legátfogóbb és lehetőség szerint a legfrissebb szakmunkákra érdemes hivatkozni. Ennek fényében a *Római történelem* kötetben szereplő bibliográfiák gyakorlati haszna erősen megkérdőjelezhető. Vajon mi lehetett a célja annak, hogy például Sallustius-hoz a „hatalmas irodalomból” (370. old.) fél nyomtatott oldalt kitevő, német, olasz, francia, angol szakirodalmat válogassanak össze mindenfajta útmutató, értékelés (annotáció) nélkül? A felsorolt címek önmagukban még a szakembernek sem mondanak semmit, nemhogy egy egyetemi hallgatónak. Ugyanakkor meg lehetett volna említeni, hogy Sallustiusnak létezik kitűnő magyar fordítása. (Az ókori szerzők magyar fordításainak listáját részben megtaláljuk a 394. oldalon – rejtély, hogy miért éppen itt. Sallustius azonban itt sem szerepel.) A 393–397. oldalon közölt bibliográfia szerkesztési elvei zavarosak, alig lehet kiigazodni benne. Az egész Augustus-fejezet főszövegében utalást sem találtunk a *Res gestae*-re (*Monumentum Ancyranum*), és a bibliográfiában is csak két-három sort. Érthetetlen, hogy a magyar kutatók miért nincsenek alaposan feltárva és beledolgozva a jegyzetapparátusba (van persze kivétel, jellemzően Havas László és Maróti Egon dolgozatai). Ugyancsak hiányolható a magyarul megjelent külföldi szakirodalom megemlítése a bibliográfiákban, hogy csak két igen fontos példát mondjunk: A. B. Bosworth Nagy Sándor-monográfiája (ford. Vilmos László, Osiris, Bp., 2002.) és Serge Lancel Hannibál-könyve (ford. Kopeczky Rita, Osiris, Bp., 2005.).

TARTALMI KÉRDÉSEK: KÖZTÁRSASÁGKOR

Lássuk most a rokonszenves törekvéseket. A római köztársasággal foglalkozó mindkét szerző (Havas és Hegyi W.) súlyt helyez arra, hogy láthatóvá tegye, a hosszú évszázadok során milyen görög és hellenisztikus hatások érték folyamatosan Latiumot, milyen volt a terület kapcsolata az etruszokhoz, föníciaiakhoz, gallokhöz. Nem

ártott volna azonban tájékoztatni az olvasót a görög nevek római átírásának szabályairól, s ezzel szoros összefüggésben világosan közölni egy-egy település mai, görög és római nevét. Erre kiválóan alkalmas lett volna egy kellően lektorált *földrajzi nevek mutatója*, ahol mindhárom változatra lehetett volna utalni. (Példának okáért a 38. oldalon található igencsak ritka térképek egyikén minden ráció nélkül hol a mai olasz, hol a görög, hol a római helységnevek szerepelnek.) Méltatlanul kevés szó esik azonban Karthágóról, a punokról és a gallokról. A tankönyvből nem derül ki, hogy Észak-Afrika, Spanyolország és Dél-Franciaország a mai ókori kutatások legtöbb eredményt hozó területeinek számítanak.

Csak helyeselhető, hogy a szerzők a hagyományos eseménytörténet mellett a társadalom-, gazdaság- és kultúrtörténet fontos fejleményeire is hangsúlyt fektettek. Havas László azonban e téren túlzásba esik: hiába kapott a Kr. e. 264-től Kr. e. 31-ig terjedő időszak tekintélyes terjedelmet a tankönyvben (152 oldal, *plusz* 27 oldalnyi sűrűn szedett bibliográfia), egyes részterületek terjengős ismertetése miatt még egy BA szinten tanuló sem jut elegendő információhoz a pun háborúkról, a Római Birodalom tényleges kialakulásáról Hispániában, a görög-hellenisztikus világban, Afrikában, majd Kis-Ázsiában. Akár egyetlen jól szerkesztett térképpel is kiválóan meg lehetne értetni ezt a folyamatot. Ilyen azonban nincs a kötetben. A római eseménytörténet alapvetően a hadtörténet tényeiből áll, s ez nem csupán Rómának a szerzők által is hangsúlyozott militárista jellege miatt fontos, hanem azért is, mert korunk egyik „legtrendibb” kutatási területe épp a hadtörténet. Ráadásul a római hadsereg hosszú évszázadokon keresztül a romanizáció folyamatának legfőbb erjesztője is volt. Ugyancsak elengedhetetlen lett volna a római hadsereg szervezet fejlődésének áttekinthető és korrekt bemutatása a királykortól Mariusig, majd a császárkori fontosabb változásokig. (Ez utóbbiról a 738–754. oldal tematikus összefoglalásában esik szó.) Elvárható lett volna, hogy az olvasó legalább egy kevés felsőfokú ismeret-

tet nyerjen a pun háborúkról, Hispania meghódításáról, a Makedónia és Antiochos elleni harcokról, a Mithridatés elleni küzdelmekről, a Sulla és a Caesar alatti polgárháborúkról. Gallia meghódítása alapvetően meghatározta közös hazánk, Európa történetét.

Csak helyeselhetjük, hogy sem Havas, sem Hegyi nem bonyolódik bele a patriciusok és plebeiusok eredetének megoldhatatlan problémájába, ezért talán azt sem kellene sugallni, hogy a plebeiusok kívül estek volna a *gens-curia-tribus* struktúrán. Kifejezetten zavaros viszont a tankönyv a lovagok szerepét illetően. Nem vitás, hogy a római köztársaság történetének egyik legnehezebb kérdéséről van szó. Hegyinél nem derül ki egyértelműen, hogy még nincs szó *lovagrendről*, és nem szerepel említés az állami lórol (*equus publicus*) és ellátmányról sem. A provinciák igazgatásának fejlődése sincs megfelelően bemutatva. A *praetorok* száma egy ideig megpróbálja követni a kialakított tartományok számát. Mindenképpen említeni kellett volna Szicília példáját, ahol Róma voltaképpen átveszi a már több évtizede működő adózási rendszert (ezt szokás *lex Hieronicaként* emlegetni). Elengedhetetlen lett volna egy áttekinthető térkép a birodalom gyarapodásáról.

Havas a rendkívül szűkszavú eseménytörténetben még arra sem volt hajlandó, hogy az első triumvirátus létrejöttével kapcsolatban vallott sajátos nézeteinek közléséről lemondjon. (Tudtunkkal rajta kívül senki sem képviseli azt a nézetet, hogy az első triumvirátus csak Kr. e. 56-ban jött létre.) Ugyanő meg sem említi Sulla legfontosabb rendelkezését a provinciaigazgatás rendszeréről: 2 *consul* + 8 *praetor*, akik hivataluk lejártá után kerülnek a tíz provincia élére (330. old.).

Hegyi gondolatmenete a „közepes Sándorról” nem való egy *Római történelem* tankönyvbe (160. old.). Ugyanő helyet ad olyan fontos listáknak is, amelyek egy modern tankönyvben már megszokottak: templomalapítások, coloniák alapítása. Sajnos jórészt elmaradt Hegyi és Havas fejezeteinek összehangolása, s ezek egyeztetése a névmutatóval, illetve a kronológiai

táblázattal. Lássunk erre egy példát: Brundisium Róma általi birtokbavételét. Hegyi szerint 264-ben kiépítik, s ekkorra már a *via Appia* is elvezet idáig (161. old.). A „nagy” kronológiában 264-ben *colonia* létesül Brundisiumban (815. old.). A Hegyi-féle *colonia*-listán (184. old.) ugyanakkor nem szerepel Brundisium alapítása (a lista utolsó dátuma: 263, Asernia, helyesen *Aesernia*). Havas pedig a hagyományosan elfogadott 246. évi (helyesebb talán: 244) dátumot közli az alapításra (286. old.). Valószínűleg a város elfoglalása történhetett 264-ben, a *colonia* alapítása később.

TARTALMI KÉRDÉSEK: CSÁSZÁRKOR

A császárkorról szóló hosszú fejezet Szabó Edit munkája. Itt is csak néhány – általunk fontosnak vélt – észrevételt teszünk. A császárokról szóló összefoglalások minősége hullámzó: a Julius–Claudius dinasztiaé tűrhető, de például Hadrianusé és Marcus Aureliusé kifejezetten rossz. Az utóbbi két esetben a szerző láthatóan nem tudta az eseményés a struktúratörténetet helyes arányba hozni: például Marcus Aurelius és Lucius Verus császársága lényegében csak az előbbiből áll, miközben szó sem esik a társcsászárság intézményéről, a keresztények helyzetéről vagy éppen a sztocizmus hatásáról a „filozófus császár” jogalkotásában. Septimius Severustól kezdve viszont megint jól sikerültek az egyes életrajzok.

A Tiberius-kor tárgyalásából hiányzik egy alapvető forrás: az 1995-ben feliraton felfedezett – és Borzsák István fordításában 2000 óta magyarul is olvasható – *Senatusconsultum de Pisone Patre*, amely fényt vetett Tiberius és a senatus viszonyára, a Germanicus halála (meggyilkolása?) körüli viszonyokra.

A 64-es keresztényüldözések tárgyalása egyoldalú és manipulatív, ami azért is megdöbbentő, mert ez a hozzáállás általában nem jellemzi Szabó Edit egyéb szövegeit. A „keretes” textusban ugyanis csak azokra a kutatókra (Saumagne és Koester-mann) hivatkozik, akik tagadják a keresztényeket említő Tacitus-hely

hitelességét, és azt is kétségbe vonják, hogy 64-ben Rómában ez a vallási csoport egyáltalában ismert lett volna. Ugyanakkor a szakirodalom sohasem állította, hogy Nero alatt már létezett volna *átfogó keresztényellenes törvény*, ahogyan erre maga Tacitus sem utalt.

Úgy tűnik, a Commodus utáni kronológiában összekeveredett két név: Maternus ugyanis egy katonaszökevény volt, aki Galliában és Hispaniában lázadást szított, Laetus pedig egy *praefectus praetorio*, aki megszervezte a császár elleni összeesküvést (527. old.).

Furcsa, hogy a szerző először Caracallánál von párhuzamot egyes őrült császárok és a XX. század tömeggyilkos diktátorai között (544. old.), holott ezt már korábban is többször megtehetette volna. (Maga az összehasonlítás egyébként feltétlenül jogosult.) – Elfogadhatatlan a szerző magyarázata, miszerint Decius rendelete, melyben „a birodalom minden egyes lakóját áldozatbemutatásra szólította fel”, nem a keresztények ellen irányult (563. old.). Aki ilyet állít, annak fogalma sincs arról, mi a *bábványimádás* a zsidó–keresztény fel fogás szerint.

A kötet végére került csaknem százoldalas tematikus összefoglaló ugyancsak Szabó Edit munkája. A szerző egyből a dolgok közepébe vágva a *principatus* és a *dominatus* elkülönítésével kezdi a fejezetet, holott célszerűbb lett volna, ha a *res publica* (köztársaság) és az *egyeduralom* közötti átmenetről esik szó először, hiszen másként a „köztársaság helyreállításának” augusztusi propaganda-kampányát sem érthetjük meg. Erről a fontos kérdéstről egyébként szó sem esik, mindössze annyit mond, hogy a „köztársasági tradíció még erős volt” (713. old.). (Korábban, a 374. oldalon pedig egy mondat szerepelt erről.) A *princeps* kifejezést is lehetett volna alaposabban értelmezni, annak köztársaságkori jelentését és előfordulásait is tárgyalva (714. old. utolsó bekezdés). A *Császári hatalom* fejezetben a hivatalos névelemek között értelmetlen módon nem említi a *divi ... filius (divi ... nepos stb.)* titulusokat, amelyek nemcsak az elhunyt, hanem az élő császár istenítésében is jelentős

szerepet játszottak. Különösen fontos lett volna Augustusnál a *tribunus plebis* tisztség hangsúlyozása, mint hogy ez biztosította „a császári fenség védelmét” (amellyel Szabó Edit szerint Augustus még *nem* élt, 718. old.), hiszen a néptribunus személye *sacrosanctus* volt. A *Katonai kiténtések* és a *Császárok ábrázolása* részérzésünk szerint felesleges, legalábbis ebben a formájában. Nero bronzszertiusának leírása a 717–718. oldalon – kép nélkül, persze – jó példája annak, miként töltjük ki a teret felesleges információkkal, amikor nincs érdemi mondanivalónk. (A bibliográfiából „csak” olyan alaplátványok hiányoznak, mint Pekáry Tamás és Duncan Fishwick művei.) Az uralkodókultuszról szóló egyetlen bekezdés (!) egyszerűen méltatlan a kötethez.

Az *Igazgatástörténet* alapvetően jó tankönyvi feldolgozás, de kimaradt belőle például a *klienskirályságok* rendszere, amelyekkel Augustus körbevette birodalmát. Az integráció és romanizáció kérdését (729–732. old.) csak jogi és gazdasági értelemben tárgyalja, pedig ez sokkal komplexebb kérdéskör.

Jó és helyenként kifejezetten érdekes a gazdaságról szóló rész, bár részben hiányolható a nyersanyagok (kő, fémek, fa, bőrök) távolsági kereskedelmére vonatkozó modern szakiro-

dalom ismerete. Az utóbbi tizenöt évben feltörekvő tenger alatti régészet kutatásait is figyelembe lehetett volna venni, és olyan nagy jelentőségű feltárásokat is, mint a *Monte Testaccio*, a *Mons Claudianus* vagy Bereniké kikötője a Vörös-tengeren.

A *Társadalom* című fejezet lényegében Alföldy Géza magyarul is megjelent művét (*Római társadalomtörténet*. Ford. Borhy László, Budapest, Osiris, 2000.) veszi alapul, kiegészítve különféle színes, érdekes információkkal.

Az egyetlen igazán szegényellnivaló fejezet ebben a részben a *Pannoniáról* szóló tíz oldal (784–794. old.). A provinciális történelem kutatói aligha lesznek megelégedve vele. Már csak a könyvtárnyi szakirodalomból találmra kiválogatott, alig féloldalmi bibliográfia is nyilvánvalóan ellenérzéseket fog szülni. De valóban érthetetlen, hogy miért kellett kimaradnia olyan érdemes tudósoknak a felsorolásból, mint Alföldi András, Barkóczy László, Fitz Jenő, Lőrincz Barnabás, Póczy Klára stb., hogy a szintén nem kevésbé érdemes fiatalabbakat (pl. Borhy László, Kovács Péter stb.) ne is említsük. Ebben a formában vagy ki kellett volna hagyni ezt a fejezetet, vagy jelentősen kibővíteni, s akár társszerzőket is bevonnai, mert így méltatlan ehhez a vállalkozáshoz.

A kötetet nyelvi szempontból sem ártott volna lektorálni, ha van egyáltalán kiadó a mai Magyarországon, aki ezt a szót még ismeri... Akadnak a szövegben olyan visszatérő fordulatok, amelyek nem éppen szépirodalmi vagy tudományos-ismeretterjesztő művekbe valók. Ilyennek érezzük a „felhajtás” szó használatát: Augustus „nagy felhajtással rendezte meg a százados játékokat” (378. old.); vagy „Tiridatesnak az Arméniai Királyságba történő beiktatása körüli óriási felhajtások” (447. old.). A *senatus*-szal való „veszkődés” sem éppen stílusos (477. old.). Az olyan kifejezéseket is kerülni kellett volna, mint hogy például Severus Alexandrának „egyszerűen pechje volt” (551. old.). Kissé suta megfogalmazás a következő mondat: „A szenatorokkal a hatalomra kerüléséig egyáltalán nem volt személyes kapcsolata, és azt követően sem törekedett velük ilyenek kialakítására” (428. old.), amiből sajnos többet is idézhetnénk. Szerkesztési problémának érezzük, hogy a többször előforduló „*lásd lentebb, lásd fentebb*” utalásokat például az oldalszámok vagy legalább a fejezetcímek feltüntetésével kellett volna konkretizálni.

■ VILMOS LÁSZLÓ – GRÜLL TIBOR